
TOHI TU'UTU'UNI NGAUE 'A E KOMISONI NGAUE FAKAPULE'ANGA

KANOTOHI

TU'UTU'UNI NGAUE 1: TALATEU	7
1.1 HINGOA NOUNOU	7
1.2 TAUMU'A	7
1.3 NGAUE'AKI	7
1.4 KE 'OATU HA TATAU 'O E TOHI TU'UTU'UNI NGAUE	7
1.5 NGA AHI FAKAHINOHINO	8
1.6 LILIU 'O E NGA AHI TU'UTU'UNI	8
TU'UTU'UNI NGAUE 2: FA'AHINGA 'O E KAU NGAUE	8
2.1 KAU NGAUE TU'UMA'U	8
2.2 KAU NGAUE ALEPAU	8
2.3 KAU NGAUE LAU'AHO	8
TU'UTU'UNI NGAUE 3: NGA AHI 'ULUNGAANGA MAHU'INGA TATAKI	8
3.1 NGA AHI 'ULUNGAANGA MAHU'INGA 'O E NGAUE FAKAPULE'ANGA	8
3.2 NGA AHI TEFITO'I MO'ONI KE TATAKI 'A E NGAUE FAKAPULE'ANGA	8
3.3 KE HOKO 'A E KOMISONI NGAUE FAKAPULE'ANGA KO HA PULE NGAUE LELEI	9
TU'UTU'UNI NGAUE 4: VAKAI'PI, LILIU MO FOKOTU'U LAKANGA	9
4.1 NGA AHI FA'UNGA 'AONGA MO FAKAPOTOPOTO	9
4.2 NGA AHI TU'UTU'UNI NGAUE	9
4.3 KO E LAKANGA KOTOA PE KE 'I AI HANO FAKAMATALA NGAUE	9
4.4 KE VAKAI'I 'A E FAKAMATALA NGAUE	9
TU'UTU'UNI NGAUE 5: FA'AHINGA MO E TU'UNGA 'O E LAKANGA	10
5.1 FA'AHINGA, TU'UNGA MO E VAHENGHA	10
5.2 TU'UTU'UNI 'A E TU'UNGA MO E VAHENGHA	10
5.3 NGA AHI FA'AHINGA LAKANGA	10
5.4 FA'AHINGA - IIKI 'O E LAKANGA	10
5.5 NGA AHI FIEMA'U MA'ULALO TAHA KI HE LAKANGA	10
TU'UTU'UNI NGAUE 6: FAKAHU MAI 'O E KAU NGAUE	10
6.1 MAFAI FAKANOFU	10
6.2 MAKATU'UNGA 'I HE LELEI TAHA	10
6.3 'UHINGA 'I MO E NGAUE'AKI	11
6.4 TU'UAKI 'O E NGA AHI LAKANGA 'ATA	11
6.5 KAU FAIFAKA'EKE'EKE	11
6.6 HIKI HAKE	11
6.7 NGAUE FUOLOA TAHA	12
6.8 'UHINGA 'O E "HIKI MEI HA LAKANGA TU'UNGA TATAU"	12
6.9 FAKAFONU 'A E LAKANGA 'AKI HA HIKI MEI HA LAKANGA TU'UNGA TATAU	12
6.10 TO E FAKANGAUE'I	12
TU'UTU'UNI NGAUE 7: NGA AHI FAKANOFU	13
7.1 TOHI FAKAHA FAKANOFU	13
7.2 KAKANO 'O E NGA AHI TOHI FAKANOFU	13
7.3 KE FAKAMO'ONI HINGOA 'A E TOKOTAHA KUO FAKANOFU	13
7.4 FOKOTU'U HA FAILE FAKAFO'ITUITUI	13
7.5 SIVI FAKAFAITO'O	13

7.6	FAKAHA KI HE KOMISONI NGAUE FAKAPULE'ANGA 'A E 'AHO KAMATA NGAUE.....	13
7.7	LAO KI HE NGAHI ME'A FAKAPULIPULI FAKAPULE'ANGA.....	13
7.8	KASETE'I 'A E NGAHI FAKANOFI KI HE NGAUE FAKAPULE'ANGA	13
7.9	'AHO FAKANOFI.....	14
7.10	POLOKALAMA FAKATAUKEI'I 'O E KAU NGAUE FO'OU	14
TU'UTU'UNI NGAUE 8: TAIMI NGAUE 'AHI' AHI		14
8.1	TAIMI NGAUE 'AHI' AHI	14
8.2	VAHA'A TAIMI 'O E NGAUE 'AHI' AHI.....	14
8.3	SIVI'I 'A E FAKAHOKO FATONGIA	14
8.4	FAKAPAPAU'I 'O E FAKANOFI	14
8.5	'IKAI KE FAKAPAPAU'I.....	14
8.6	FAKANGATA 'A E NGAUE LOLOTONGA 'A E TAIMI NGAUE 'AHI' AHI	14
8.7	VAHA'A TAIMI FANONGONONGO 'O E FAKANGATA 'A E NGAUE.....	14
8.8	TOTONU KE FAKANGATA 'A E NGAUE.....	14
8.9	NGAHI KOLE KI HE NGAHI LAKANGA KEHE.....	15
TU'UTU'UNI NGAUE 9: NGAHI HOUA NGAUE MO E MA'U NGAUE		15
9.1	FAKALUKUFUA	15
9.2	MA'U NGAUE	15
9.3	LEKOOTI 'O E MA'U NGAUE.....	15
9.4	NGAHI HOUA NGAUE	15
9.5	FATONGIA 'O E TAHA NGAUE.....	15
9.6	FATONGIA 'O E PULE NGAUE.....	16
9.7	'OVATAIMI.....	16
9.8	FIEMA'U KE NGAUE 'OVATAIMI	16
9.9	FAKAMAFAI'I MO TOKANGA'I 'A E 'OVATAIMI.....	16
9.10	NGAHI TU'UNGA TOTONGI 'OVATAIMI	16
9.11	NGOFUA KE 'OVATAIMI	16
9.12	FIKA'I 'O E TOTONGI 'OVATAIMI.....	16
9.13	TO'O TAIMI KE FETONGI'AKI 'A E TOTONGI 'OVATAIMI	16
9.14	TATANAKI 'A E 'OVATAIMI.....	16
9.15	FIEMA'U KE 'OVATAIMI –'IKAI NGAUE 'I HE NGAHI 'AHO TOKONAKI	16
9.16	ME'A'OFI KI HE NGAHI HOUA LOLOA: KAU NGAUE 'I HE TU'UNGA 'OKU 'IKAI 'OVATAIMI	17
9.17	NGAHI TU'UNGA 'IKAI 'OVATAIMI – NGAHI ME'A'OFI TOTONGI	17
9.18	FIKA'I 'O E HOUA 'AVALISI FAKAUIKE KI HE TOTONGI ME'A'OFI	17
9.19	TOTONGI KI HE KONGA TAIMI	18
TU'UTU'UNI NGAUE 10: MALOLO		18
10.1	MAFAI KI HE MALOLO	18
10.2	MALOLO KAKATO 'I HE HOKOSIA 'A E TAIMI.....	18
10.3	LAHI TAHA 'O HA MALOLO	18
10.4	ALA TOLOI 'A E MALOLO	18
10.5	FAKAFOKI MEI HE MALOLO	18
10.6	FOOMU TOHI KOLE.....	18
10.7	MALOLO TAIMI KEHE.....	18
10.8	ALA TOTONGI 'A E VAHENGIA 'O FETONGI'AKI 'A E MALOLO	18
10.9	MALOLO KE 'I HE NGAHI 'AHO FAKATOHIMAHINA	19
10.10	MA'U 'O E 'AHO MALOLO.....	19
10.11	NGAHI TAIMI 'OKU 'IKAI MA'U AI 'A E 'AHO MALOLO.....	19
10.12	MALOLO 'IKAI VAHE	19

10.13	LI'AKI 'IKAI HA NGOFUA	19
10.14	KE FAKAHA KI HE KOMISONI NGAUE FAKAPULE'ANGA	19
10.15	MALOLO MA'A E KAU PULE POTUNGAUE.....	19
10.16	MALOLO FAKATA'U	20
10.17	NGAUE LAU 'AHO	20
10.18	MALOLO PUKE.....	20
10.18.1	<i>Malolo Puke lolotonga 'a e Malolo ta'e vahe</i>	<i>20</i>
10.18.2	<i>Fakamafai 'i 'o e Malolo Puke</i>	<i>20</i>
10.18.3	<i>Lavea lolotonga 'a e Faifatongia.....</i>	<i>20</i>
10.18.4	<i>Tohi Fakamo'oni Fakafaito'o.....</i>	<i>21</i>
10.18.5	<i>Fakapulipuli.....</i>	<i>21</i>
10.18.6	<i>'Ave fakafaito'o ki muli.....</i>	<i>21</i>
10.18.7	<i>Puke lolotonga 'i Muli</i>	<i>21</i>
10.18.8	<i>Ngaahi me'a fakatu'upake fakafaito'o lolotonga faifatongia 'i muli</i>	<i>21</i>
10.19	MALOLO FA'ELE.....	21
10.20	MALOLO 'UHINGA FAKATU'UPAKE	22
10.21	MALOLO MAKEHE VAHE MO 'IKAI VAHE	22
10.21.1	<i>Malolo he Folau Sipoti</i>	<i>22</i>
10.21.2	<i>Malolo koe'uhi ko e hiki 'a e hoa ko e lakanga ki ha lakanga 'i he 'otu motu pe 'i muli.....</i>	<i>22</i>
10.21.3	<i>Malolo Makehe 'i he 'uhinga tokoni-'ofa ki ha faingata'a pe fakafo'ituitui</i>	<i>22</i>
10.21.4	<i>Malolo Ako 'ikai Vahe</i>	<i>22</i>
10.22	NGAAHI 'AHO MALOLO	23
10.23	MALOLO KILISIMASI	23
TU'UTU'UNI NGAUE 11: FEHIKITAKI.....		24
11.1	FEHIKITAKI TU'UMA'U.....	24
11.2	FOKOTU'U LE'OLE'O.....	24
11.3	NGAAHI FAKAMOLE MO E NGAahi TOTONGI 'O E FEHIKITAKI	24
11.4	'IKAI NGOFUA KI HE TOTONGI FEHIKITAKI	24
11.5	FAMILI MO E TAHA NGAUE 'OKU MALI	24
11.6	TOTONGI NOFO 'I HA FEHIKITAKI TU'UMA'U.....	25
11.7	NGAUE FAKATAIMI 'I HA NGAUE'ANGA KEHE.....	25
11.8	NGAUE FALE'I TAIMI NOUNOU MO HA KAUTAHA MEI TU'A.....	25
11.9	FEHIKITAKI 'UHINGA TOKONI-'OFA KI HA FAINGATA'A.....	25
11.10	KE TEUTEU 'E HE TAHA NGAUE 'A E FEHIKITAKI.....	25
11.11	FANONGONONGO 'O E FEHIKITAKI	26
TU'UTU'UNI NGAUE 12: TOTONGI VAHENG MO E NGAahi TOTONGI		26
12.1	NGAAHI MAKATU'UNGA 'O E FOUNGA VAHENG.....	26
12.2	PULE'I 'O E TOTONGI VAHENG MO E TOTONGI NGAUE	26
12.3	NGAAHI SIKEILI 'O E VAHENG MO E TOTONGI NGAUE	26
12.4	VAHENG 'I HE FAKANOFU KI HA LAKANGA	27
12.5	VAHENG 'I HA HIKI HAKE	27
12.6	VAHENG 'O E TO E FAKANGAUE'I.....	27
12.7	NGAAHI TOTONGI FAKALAH.....	27
12.8	NGAAHI 'AHO HILIFAKI FAKALAH VAHENG	28
12.9	NGAAHI TOTONGI FAKALAH FAKATA'U 'E UA.....	28
12.10	FIKA'I MO HONO TOTONGI 'O E NGAahi VAHENG	28
12.11	PUKE PE TA'OFI 'O E TOTONGI ATU 'O E VAHENG.....	28
12.12	NGAAHI POINI KI HE TOTONGI FAKALAH.....	28
12.13	TOTONGI FAIFATONGIA	30

12.14	TOTONGI LE'OLE'O	30
12.15	TOTONGI NGAUE TANAKI FAKATAIMI.....	30
TU'UTU'UNI NGAUE 13: NGA AHI TOTONGI FOLAU MO E FEITU'U		30
13.1	FATONGIA FAKATAIMI.....	30
13.2	NGA AHI TOTONGI FOLAU LOLOTONGA FAIFATONGIA 'I HE PULE'ANGA	30
13.3	TOTONGI FOLAU	30
13.3.1	<i>Vaha'a taimi 'o e totongi folau.....</i>	<i>31</i>
13.3.2	<i>'Ikai totongi atu ha totongi folau.....</i>	<i>31</i>
13.4	FOUNGA FOLAU FAKANGAUE 'I HE PULE'ANGA	31
13.5	TOTONGI FOLAU KI MULI 'I HE NGA AHI FATONGIA FAKAPULE'ANGA	31
13.6	FOLAU KI MULI FAKAPA'ANGA 'EHA FAKAFOFONGA MULI.....	31
13.7	TOTONGI TU'U'ANGA FAKAFEITU'U	31
TU'UTU'UNI NGAUE 14: ME'ALELE 'A E PULE'ANGA.....		32
14.1	FAKALUKUFUA	32
14.2	FAKA'ILONGA'I.....	32
14.3	NGA AHI FIEMA'U 'A E LAO.....	32
14.4	FAKANGOFUA KE FAKA'ULI HE NGA AHI ME'ALELE 'A E PULE'ANGA	32
14.5	KE TAUHI 'E HE FAKA'ULI HA TOHI LOKA.....	32
14.6	NGAUE'AKI 'OSI FAKAMAFAI'I	32
14.7	NGA AHI MONU'IA FAKAME'ALELE	32
14.8	NGA AHI TUKUI MOTU	33
14.9	TAU'ANGA ME'ALELE	33
14.10	NO FAKAFO'ITUITUI	33
14.11	NGAUE HALA'AKI MO E TAUTEA	33
14.12	NGA AHI FAKATU'UTAMAKI KAU AI 'A E NGA AHI ME'ALELE 'A E PULE'ANGA.....	33
TU'UTU'UNI NGAUE 15: NGA AHI FALE 'O E PULE'ANGA.....		34
15.1	VAHEVAHE.....	34
15.2	NGA AHI 'UHINGA MO E NGA AHI TU'UNGA	34
15.3	TOTONGI NOFO.....	34
TU'UTU'UNI NGAUE 16: TA'OFI 'A E NGAUE		35
16.1	FAKALUKUFUA	35
16.1.1	<i>Mafai.....</i>	<i>35</i>
16.1.2	<i>Malolo kimu'a pea ngata 'a e ngaue</i>	<i>35</i>
16.1.3	<i>Fakaha ki he Komisoni Ngaue Fakapule'anga mo e Fale Pa'anga.....</i>	<i>35</i>
16.1.4	<i>Fika'i 'a e ngaue 'o e lakanga 'ikai malava ke ma'u vahenga malolo.....</i>	<i>35</i>
16.2	FAKAFISI	35
16.2.1	<i>Ngaahi vaha'a taimi 'o e fanongonongo</i>	<i>35</i>
16.2.2	<i>Fa'ao 'a e ngaahi totonu 'i he 'ikai fe'unga 'a e fanonogonongo.....</i>	<i>35</i>
16.2.3	<i>Ngaahi totonu 'i he fakafisi.....</i>	<i>35</i>
16.3	MALOLO MEI HE NGAUE	36
16.3.1	<i>Ta'u motu'a ke Malolo mei he ngaue</i>	<i>36</i>
16.3.2	<i>Ngaahi totonu 'i he malolo mei he ngaue</i>	<i>36</i>
16.3.3	<i>Ngaahi vaha'a taimi 'o e fanongonongo</i>	<i>36</i>
16.4	FAKANGATA 'A E NGAUE 'I HE NGA AHI 'UHINGA KO E MAHAMAHAKI	36
16.4.1	<i>Ngata 'a e ngaue 'i he ngaahi 'uhinga ko e mahamahaki</i>	<i>36</i>
16.4.2	<i>Ngaahi totonu 'i he fakangata 'a e ngaue 'i he ngaahi 'uhinga ko e mahamahaki.....</i>	<i>36</i>
16.5	FAKANGATA 'I HE NGA AHI 'UHINGA KO E 'IKAI 'AONGA	36

16.5.1	<i>Tu'utu'uni ke fakangata 'a e ngaue 'i he 'uhinga ko e 'ikai 'aonga</i>	36
16.5.2	<i>Ngaahi 'uhinga hono fakangata</i>	37
16.5.3	<i>Vaha'a taimi fakatokanga mo e faka'ilo</i>	37
16.5.4	<i>Faka'eke'eke faka'osi 'o e taha ngaue</i>	37
16.5.5	<i>Ngaahi totonu 'i he tu'utu'uni ke fakangata 'a e ngaue koe'uhi ko e 'ikai 'aonga</i>	37
16.6	TULI	37
16.6.1	<i>Ola 'o e tuli</i>	37
16.7	PEKIA 'A HA TAHA NGAUE PE HA TAHA NGAUE KUO MALOLO MEI HE NGAUE	37
16.7.1	<i>Pekia 'a ha taha ngaue</i>	37
16.7.2	<i>Ngaahi totonu 'i he pekia 'a ha taha ngaue</i>	37
16.7.3	<i>Ngaahi totonu 'i ha pekia ha taha kuo malolo mei he ngaue</i>	38
16.8	FAKATA'E'AONGA'I	38
16.8.1	<i>Fakata'e'aonga'i 'o ha lakanga</i>	38
16.8.2	<i>Fili ke fakata'e'aonga'i e lakanga</i>	38
16.8.2.1	<i>Fokotu'utu'u ngaue ki he fili ke fakata'e'aonga'i e lakanga</i>	38
16.8.3	<i>Fekau'i ke Fakata'e'aonga'i e lakanga</i>	39
TU'UTU'UNI NGAUE 17: PULE'I 'O E FAKAHOKO FATONGIA		39
17.1	NGAAHI ALEAPAU FAKAHOKO FATONGIA	39
17.1.1	<i>Aleapau mo e Minisita</i>	39
17.1.2	<i>Makatu'unga hono sivi'i fakata'u</i>	39
17.1.3	<i>Ngaahi founa mo e fotunga</i>	39
17.2	FAKAMAHU'INGA'I FAKATA'U	40
17.3	NGAAHI TOTONGI FAKALAHI KOE'UHI KO E FAIFATONGIA	40
17.3.1	<i>Ngaahi makatu'unga ki he totongi fakalahi</i>	40
17.3.2	<i>Fakatefito 'a e totongi fakalahi 'i he fakahoko 'o e lakanga</i>	40
17.4	FAKALAKALAKA 'O E FAKAHOKO FATONGIA	40
17.4.1	<i>Fakahoko fatongia ma'ulalo</i>	40
17.4.2	<i>Ngaahi Polokalama Fakalalakaka</i>	40
17.4.3	<i>To e sivi'i 'a e fakahoko fatongia 'a e lakanga</i>	40
17.4.4	<i>'Uhinga 'a e fakangata ko e ma'ulalo 'a e fakahoko fatongia</i>	40
TU'UTU'UNI NGAUE 18: PALANI PULE'I FAKAPOTUNGAUE MO FAKATA'U MO E LIPOOTI FAKATA'U		40
18.1	PALANI NGAUE FAKAPOTUNGAUE	40
18.2	PALANI NGAUE FAKATA'U	41
18.3	LIPOOTI FAKATA'U 'A E POTUNGAUE KI HE TA'U FAKAPA'ANGA	41
TU'UTU'UNI NGAUE 19: TAUTEA MO E NGAahi LOTOMAMAHI		41
19.1	HIA MAUMAU TU'UTU'UNI	41
19.2	TAUTEA	41
19.3	TU'UTU'UNI KI HE FAKAKIKIHI MO E NGAahi TANGI	41
TU'UTU'UNI NGAUE 20: AKO MO E FAKALAKALAKA		41
20.1	AKO MO E FAKALAKALAKA	41
20.1.1	<i>Ke tauhi 'a e ngaahi ngaue 'a e Potungaue</i>	41
20.1.2	<i>Ke palani 'a e ako</i>	42
20.1.3	<i>Fili mo e fokotu'u ki he ako</i>	42
20.2	NGAAHI FATONGIA KI HE AKO MO E FAKALAKALAKA	42
20.2.1	<i>Fatongia 'Uluaki</i>	42
20.2.2	<i>Fatongia tu'utu'uni ngaue</i>	42

20.2.3	<i>Fatongia 'o e Taha ako</i>	42
20.2.4	<i>Fatongia fakahoko 'a e ako</i>	42
20.3	KAU 'OFISA AKO FAKAPOTUNGAUE	42
20.4	NGAAHI PALANI AKO	42
20.4.1	<i>Faka'ilonga 'i 'a e Ngaahi Fiema'u Ako</i>	42
20.4.2	<i>Ako 'i he lolotonga 'a e Ngaue</i>	43
20.5	NGAAHI LIPOOTI 'O E AKO – FAKAPOTUNGAUE MO FAKAFO'ITUITUI.....	43
20.6	AKO TAIMI NOUNOU	43
20.6.1	<i>Ako faka-lotofonua</i>	43
20.6.2	<i>Ako mo e ako ngaue 'i muli</i>	43
20.6.3	<i>Fili ki he ako taimi nounou</i>	43
20.6.4	<i>Mafai ke kau he ako</i>	44
20.7	PULE'I FAKANGAUE MO E NGAAHI LEKOOTI.....	44
20.8	TOTONGI 'O E VAHENGANGA.....	44
20.9	AKO TAIMI LOLOA.....	44
20.9.1	<i>Ngaahi tu'unga ki he sikolasipi taimi loloa</i>	44
20.9.2	<i>Totongi 'o e Vahenga ki he Ngaahi sikolasipi taimi loloa 'a e Pule'anga</i>	45
20.9.3	<i>Ngaahi fili 'o e ngaahi Sikolasipi taimi loloa 'a e Pule'anga</i>	45
20.9.4	<i>Ngaue'aki 'o e malolo tanaki fakata'u</i>	45
20.9.5	<i>'Osi vave 'a e ako</i>	45
TU'UTU'UNI NGAUE 21: FETOHIPAKI FAKANGAUE.....		45
21.1	KAKANO 'O E TOHI.....	45
21.2	FETOHIPAKI FAKA-LOTO PULE'ANGA	46
21.3	FETOHIPAKI MO E KAKAI FAKALUKUFUA.....	46
21.4	FETOHIPAKI MO E KAU FAKAFOFONGA MO E NGAAHI PULE'ANGA MULI	46
21.5	'IKAI FAIPAU	46
TU'UTU'UNI NGAUE 22: NGAAHI NGAUE FAKATIPILOMETI		46
22.1	TALATEU.....	46
22.2	KAU NGAUE	47
22.3	VAHE MO E NGAAHI TOTONGI.....	47
22.4	NGAAHI FAKAMOLE KI HE FOLAU MO E FEHIKITAKI.....	48
22.5	NOFO'ANGA MO E TOTONGI NOFO	52
22.6	PA'ANGA MA'A E AKO	54
22.7	NGAAHI FAKAMOLE FAKAFAITO'O	54
22.8	MALOLO.....	56
22.9	KAU NGAUE FAKA'API	56
22.10	TOKONI TOKONI-'OFA KI HA FAINGATA'A	57
TU'UTU'UNI NGAUE 23: NGAAHI ME'A KEHEKEHE.....		59
23.1	NGAAHI FAILE FAKAFO'ITUITUI.....	59
23.2	NGAAHI FAILE 'O E KAU NGAUE MO HONAU KOLOA TUFAKANGA	60
FOOMU "A"		61
FOOMU "B".....		63
FOOMU "C"		64

KO E LAO KI HE NGAUE FAKAPULE'ANGA 2002

(Kupu 23)

TOHI TU'UTU'UNI NGAUE KI HE NGAUE FAKAPULE'ANGA 2006

'I hono ngaue'aki 'o e mafai kuo foaki 'e he Tu'utu'uni Ngaue 23 'o e Lao ki he Ngaue Fakapule'anga 2002 'oku tuku atu 'e he Komisoni Ngaue Fakapule'anga 'a e Tohi Tu'utu'uni Ngaue ki he Ngaue Pule'anga ko 'eni 'o kamata ngaue'aki mei he 'aho 'e kasete'i ai.

TU'UTU'UNI NGAUE 1: TALATEU

1.1 Hingoa nounou

'E ala ui 'a e Ngaahi Tu'utu'uni Ngaue ko 'eni ko e Tohi Tu'utu'uni Ngaue ki he Ngaue Fakapule'anga.

1.2 Taumu'a

Kuo pau ke fakamatala'i 'e he Tohi Tu'utu'uni Ngaue ki he Ngaue Fakapule'anga 'a e ngaahi 'uhinga mo e ngaahi tu'unga ngaue 'a e kau ngaue mo e ngaahi tu'utu'uni ngaue ke muimui ki ai fekau'aki mo e kau ngaue mo e ngaahi me'a kehe 'i he Ngaue Fakapule'anga.

1.3 Ngaue'aki

- (1) 'Oku ngaue'aki 'a e Tohi Tu'utu'uni Ngaue ki he Ngaue Fakapule'anga ki he kau ngaue kotoa 'a e Ngaue Fakapule'anga 'o hange kuo fakamahino'i 'i he Lao ki he Ngaue Fakapule'anga 2002.
- (2) Ko kinautou kuo fakanofu ki he ngaahi lakanga pau'oku makatu'unga 'i ha aleapau tenau faipau ki he ngaahi tu'unga 'o e Tohi Tu'utu'uni Ngaue ki he Ngaue Fakapule'anga, tuku kehe, ka fepaki 'a e aleapau fakafo'ituitui mo e Tohi Tu'utu'uni Ngaue ki he Ngaue Fakapule'anga, 'e ngaue'aki 'a e ngaahi 'uhinga 'o e aleapau ko ia.

1.4 Ke 'oatu ha tatau 'o e Tohi Tu'utu'uni Ngaue

Kuo pau ke 'oatu 'e he Komisoni ha tatau 'o e ngaahi tu'utu'uni ngaue ki he Pule 'o e Potungae¹ kotoa 'a ia kuo pau ke ne fakaha ki he kau ngaue kotoa 'o 'ene Potungae 'oku 'i ai ha tohi pehe, fakapapai'i 'oku mahino ki he kau ngaue 'a e ngaahi tu'utu'uni

¹ Lisi 'o e kau Pule Potungae:

- | | |
|--|--|
| 1. 'Atita Seniale | 13. Sekelitali Fefolau'aki Vakapuna Sivile |
| 2. Sekelitali Pule & Sekelitali ki he Kapineti | 14. Sekelitali Pa'anga & 'Akauniteni Seniale |
| 3. Komisiona 'o e Pa'anga Hu mai | 15. Sekelitali 'o e Toutai |
| 4. Talekita Ngouea & Me'atokoni | 16. Sekelitali ki Muli |
| 5. Talekita Ako | 17. Sekelitali ki he Vao'akau |
| 6. Talekita 'Atakai | 18. Sekelitali 'o e Fakamaau'anga |
| 7. Talekita Mo'ui | 19. Sekelitali 'o e Fonua, Savea & Ngaahi Koloa Fakaenatula |
| 8. Talekita Palani | 20. Sekelitali 'o e Leipa, Fefakatau'aki & Ngaahi Ngaue'anga |
| 9. Talekita Takimamata | 21. Sekelitali 'o e Malini mo e Ngaahi Taulanga |
| 10. Talekita Ngaue | 22. Sekelitali 'o e Komisoni Ngaue Fakapule'anga |
| 11. Sitetisitika 'a e Pule'anga | 23. Fakahinohino Lao Pule |
| 12. Sekelitali ki he 'Ene 'Afio | |

ngaue ke ngaue'aki pea faka'ataa kiate kinautolu ke nau lau. Kuo pau ke maheni 'a e kau ngaue mo e ngaahi konga 'oku tonu ke ngaue'aki 'i he ngaahi tu'utu'uni ngaue ko 'eni.

1.5 Ngaahi Fakahinohino

Kuo pau ke faipau ki he ngaahi fakahinohino kuo 'oatu 'e he Komisoni Ngaue Fakapule'anga tuku kehe ka kuo ma'u ha ngofua mahino mei he Komisoni Ngaue Fakapule'anga ke liliu 'a e ngaahi fakahinohino.

1.6 Liliu 'o e Ngaahi Tu'utu'uni

'E ngofua ki he Komisoni Ngaue Fakapule'anga ke liliu 'a e ngaahi fakahinohino 'i ha ngaahi founga 'oku 'ikai fepaki mo e Lao, Ngaahi Tu'utu'uni pe Ngaahi Tu'utu'uni Ngaue.

TU'UTU'UNI NGAUE 2: FA'AHINGA 'O E KAU NGAUE

2.1 Kau Ngaue Tu'uma'u

'Oku fakanofu 'a e kau ngaue tu'uma'u ki he ngaahi lakanga tu'uma'u 'oku fakapa'anga 'e he 'esitimeti fakata'u.

2.2 Kau Ngaue Aleapau

- (1) 'Oku fakanofu 'a e kau ngaue aleapau ki ha taimi pau 'i ha aleapau taautaha.
- (2) Ko e kotoa 'o e ngaahi fakanofu 'oku fai ia pe hokohoko atu 'e he Komisoni Ngaue Fakapule'anga.

2.3 Kau Ngaue Lau'aho

'E toki ngaue'aki pe 'a e kau ngaue lau'aho ki ha ngaue 'oku tataaitaha, 'ikai palani, 'ikai maau fakalukufua mo ta'epau pea 'oku 'ikai fakapapau' i 'e hokohoko atu 'a e ngaue.

TU'UTU'UNI NGAUE 3: NGAahi 'ULUNGAANGA MAHU'INGA TATAKI

3.1 Ngaahi 'ulungaanga mahu'inga 'o e Ngaue Fakapule'anga

Kuo pau ke ngaue'aki 'e he kau ngaue kotoa mo e Kau Pule Potungaue kotoa 'a e ngaahi 'ulungaanga mahu'inga ko'eni 'i he' enau ngaue:

- (a) Ongo'i 'ofa;
- (b) Faka'apa'apa;
- (c) Feveitokai'aki;
- (d) Tauhivaha'a;
- (e) Faitotonu;
- (f) Ngaue Mateaki mo Li'oa;
- (g) 'Aonga, ngaue fakapotopoto, 'ikai faka'uli'ulilatai kae mahino pea e'a, taliui tonu mo vave;
- (h) Ngaue Fakataha mo Fetokoni'aki; mo
- (i) Fifili mo fekumi ma'u pe ki ha founga fo'ou mo 'ikai taumu'a valea 'o lelei ange ai 'a e Ngaue.

3.2 Ngaahi Tefito'i Mo'oni ke Tataki 'a e Ngaue Fakapule'anga

Ko e ngaahi tefito'i mo'oni ke tataki 'a e Ngaue Fakapule'anga mo e Komisoni Ngaue Fakapule'anga ke:

- (a) fakahoko honau ngaahi fatongia ‘i ha founga ‘ikai filifilimanako mo lelei mo taau;
- (b) fakapapau’i ko e ngaahi tu’utu’uni fakangaue ‘oku makatu’unga ‘i he lelei taha;
- (c) fakapapau’i ko e faingamalie ‘i he ngaue ‘oku tatau ki he taha kotoa;
- (d) ‘i ai ha feitu’u ngaue’anga ‘oku ‘ataa mei he filifilimanako pea ‘oku ne tokangaekina ‘a e ‘ataakai kehekehe ‘o e kau ngaue;
- (e) ke taliui ki he’enua ngaahi fakahoko ngaue;
- (f) fakahoko ‘a e ngaahi ngaue totonu, ‘aonga, ‘ikai filifilimanako mo anga faka’apa’apa ki he kakai pea ki he kau ‘a’ahi mai ki Tonga ni;
- (g) fokotu’u ha va fetokoni’aki ‘i he ngaue’anga ‘o fakatefito ‘i he fealea’aki mo e fetu’utaki;
- (h) tauhi ‘a e lao; mo
- (i) fakapapau’i ‘oku ha mahino ‘o ‘ikai faka’uli’ulilatai ‘i he founga fakahoko honau ngaahi fatongia.

3.3 Ke hoko ‘a e Komisoni Ngaue Fakapule’anga ko ha pule ngaue lelei

- (1) Kuo pau ke hoko ‘a e Komisoni Ngaue Fakapule’anga ko e pule ngaue lelei ‘a ia kuo pau ke kau ai ‘a e fatongia ke faipau ki he ngaahi tefito’i mo’oni ko ia ‘i he palakalafi (2).
- (2) Koe’uhi ko ha pule ngaue lelei, kuo pau ke fakahoko ‘e he Komisoni Ngaue Fakapule’anga hono ngaahi fatongia fakatatau ki he ngaahi tefito’i mo’oni tataki ko ‘eni:
 - (a) fa’u ‘a e ngaahi tu’utu’uni fakangaue totonu mo lelei;
 - (b) ‘oange ki he kau ngaue ha faka’ataa ki ha founga fakaha ‘enua ngaahi mamahi;
 - (c) ‘oange ki he kau ngaue ha faka’ataa fe’unga ki he ngaahi faingamalie ako mo fakalakalaka;
 - (d) ‘oange ki he kau ngaue ‘a e vahenga fakapotopoto mo e ngaahi ‘uhinga mo e ngaahi tu’unga fakapotopoto ‘o e ngaue; mo
 - (e) ‘oange ki he kau ngaue ha ‘ataakai malu ke nau ngaue ai.

TU’UTU’UNI NGAUE 4: VAKAI’I, LILIU MO FOKOTU’U LAKANGA

4.1 Ngaahi fa’unga ‘aonga mo fakapotopoto

Ko e Fatongia ‘o e ngaahi Potungaue ke fakapapau’i ko e founga ‘oku teuteu ‘aki ‘a e ngaue ‘aonga mo fakapotopoto ‘a e Potungaue ki ha ola mo lava me’a ‘oku ma’olunga taha.

4.2 Ngaahi Tu’utu’uni Ngaue

Kuo pau ke ‘oatu ‘e he Komisoni Ngaue Fakapule’anga ‘a e ngaahi tu’utu’uni ngaue ke ngaue’aki ‘e he Potungaue ki ha fokotu’u pe fetongi ‘a e ngaahi lakanga.

4.3 Ko e lakanga kotoa pe ke ‘i ai hano fakamatala ngaue

Kuo pau ko e ngaahi lakanga kotoa ‘i he ngaahi Potungaue ke ‘i ai ha fakamatala ngaue ki he ngaahi fatongia ‘o e lakanga pea mo e fakamatala mahino ‘o e tokotaha ‘i ha foomu kuo tu’utu’uni ‘e he Komisoni Ngaue Fakapule’anga.

4.4 Ke vakai’i ‘a e fakamatala ngaue

Kuo pau ke to e vakai’i mo fakatonutonu ‘a e ngaahi fakamatala ngaue ‘o ‘ikai laka hake ‘i he vaha’a taimi ko e ta’u ‘e 3.

TU'UTU'UNI NGAUE 5: FA'AHINGA MO E TU'UNGA 'O E LAKANGA

5.1 Fa'ahinga, tu'unga mo e vahenga

'E tu'utu'uni 'e he Komisoni Ngaue Fakapule'anga 'a e fa'ahinga, tu'unga mo e vahenga 'o e ngaahi lakanga kotoa, koe'uhi ke fakapapau'i ko e founa vahenga 'oku totonu mo angatotonu.

5.2 Tu'utu'uni 'a e tu'unga mo e vahenga

Kuo pau ke ngaue'aki 'e he Komisoni Ngaue Fakapule'anga ha founa fe'unga mo e ngaahi lakanga kotoa koe'uhi ke lava fakakaukau'i 'aki 'a e tu'unga mo e vahenga.

5.3 Ngaahi Fa'ahinga Lakanga

Kuo pau ke fakafa'ahinga 'a e ngaahi lakanga kotoa 'o pehe ni:

- (a) **Pule Fakahoko Ngaue:** Lakanga Pule 'o e Potungaue 'a ia 'oku ngaue ki he Minisita;
- (b) **Fakahoko ngaue:** Ngaahi lakanga 'oku lipooti hangatonu ki he Pule Potungaue pea mo e pule'i 'o e kakai tokolahi;
- (c) **Fakapalofesinale:** Ngaahi lakanga 'oku fiema'u ki ai ha mata'itohi mo ha taukei lahi 'i ha ngaahi me'a pau;
- (d) **Fakatekinikale:** Ngaahi lakanga 'oku fiema'u ki ai ha tohi fakamo'oni pe tipiloma 'i ha lakanga felave'i mo fakatefito 'i he fefakatau'aki mo e taukei ngaue;
- (e) **Ngaue pule'i:** Ngaahi lakanga kau ai 'a e faka-fa'utaha, fakafouna, teuteu 'o e fakamatala mo fokotu'utu'u ki hono pule'i;
- (f) **Fakalukufua:** Ngaahi lakanga poto'i ngaue mo poto'i ngaue fakakonga mo e ngaahi fatongia kehekehe;
- (g) **Ako:** Ngaahi lakanga 'oku fiema'u 'a e faiako fakahangatonu pe taukei lahi kimu'a 'i he faiako;
- (h) **Mo'ui:** Ngaahi lakanga 'i he Potungaue Mo'ui 'oku fiema'u 'a e kau ngaue taukei felave'i mo e mo'ui, pe taukei fakakonga mo poto'i fakatekinikale.

5.4 Fa'ahinga - iiki 'o e Lakanga

'E ngofua ke fokotu'u 'e he Komisoni Ngaue Fakapule'anga ha fa'ahinga iiki 'e 'ikai fepaki mo e fa'ahinga 'o e lakanga.

5.5 Ngaahi fiema'u ma'ulalo taha ki he Lakanga

Kuo pau ke tali 'e he Komisoni Ngaue Fakapule'anga 'a e ngaahi fiema'u ma'ulalo taha mo e ngaahi fakaikiiki ki he fa'ahinga mo e tu'unga 'o e lakanga takitaha.

TU'UTU'UNI NGAUE 6: FAKAHU MAI 'O E KAU NGAUE

6.1 Mafai fakanofa

Ko e "mafai fakanofa" 'a e fakafofonga pe taha 'oku ne ma'u 'a e mafai fakalao ke fakanofa 'a e kau ngaue.

6.2 Makatu'unga 'i he lelei taha

Kuo pau ke fakatefito 'a e ngaahi fakanofa mo e ngaahi hiki hake kotoa pe 'i he makatu'unga 'o e lelei taha.

6.3 ‘UHINGA’I MO E NGAUE’AKI

- (1) Ko e makatu’unga ‘o e lelei taha ‘oku ‘uhinga ki he fe’unga mo taau ‘i hono fakafehoanaki ‘a ha taha ke fakahoko ‘a e ngaahi ngafa mo e ngaahi fatongia ‘oku ‘oatu fakataha mo e lakanga kuo fakamahino’i.
- (2) ‘Oku kehekehe ‘a e mahu’inga ‘o e ngaahi ‘ulungaanga ‘oku fiema’u ki he lakanga kehekehe, ka ko e palanisi ‘o e poto fakatekinikale mo fakapalofesinale, taukei ngaue, tu’unga fakaako, ‘ulungaanga, mo e malava ke taki mo fakalele ngaue fakapule te ne fakapapau’i ‘ene lava me’a, fe’unga mo taau.
- (3) ‘I he ‘uhinga fakakatoa, ‘oku fakaha ai ko e tokotaha matu’aki fe’unga mo taau ‘oku fili ke fakanofu ki he lakanga.
- (4) ‘I ha taimi ‘e toko ua pe toe lahi ange ai ‘a kinautolu ‘oku tatau ‘enau fe’unga mo tatau pea ‘e fakamu’omu’a leva ‘a e tokotaha ngaue fuoloa taha.

6.4 Tu’uaki ‘o e ngaahi lakanga ‘ata

Ke tu’uaki ‘a e ngaahi lakanga kotoa pe ‘i ha founga ke tohoaki’i mai ai ‘a e tokolahi taha ‘o e kau kole ngaue ‘oku fe’unga mo taau tuku kehe ka kuo ma’u ha fakangofua pau mei he Komisoni Ngaue Fakapule’anga.

6.5 Kau faifaka’eke’eke

- (1) Ko e kau fai faka’eke’eke kuo pau ko e kau Memipa ‘e toko tolu. Kuo pau ko e toko taha mei he Komisoni Ngaue Fakapule’anga, tokotaha mei ha Potungaue kehe pea mo e tokotaha mei he Potungaue ‘oku ne fiema’u kau ngaue.
- (2) Kuo pau ke fakapapau’i ‘e he Komisoni Ngaue Fakapule’anga ko e kau memipa faifaka’eke’eke kuo ‘osi ako’i kinautolu ki he faifaka’eke’eke mo e fili ‘o e kau kanititeiti ki he Ngaue Fakapule’anga.
- (3) Kapau ‘e ‘ikai loto ha Potungaue ki he fokotu’u ‘a e kau faifaka’eke’eke, kuo pau ke ‘oatu ‘e he Potungaue ko ia ‘a e ngaahi ‘uhinga ‘i ha tohi ‘o e ‘ikai te nau loto ki ai pea ke alea’i ‘a e ngaahi ‘uhinga ko ia mo e kau fai faka’eke’eke koe’uhi ke nau felotoi ki ha kanititeiti ke fokotu’u atu.

6.6 Hiki hake

- (1) Ko e ngaahi tefito mo’oni ‘o e “Hiki hake”:
Ko e ngaahi fakakaukau ‘oku ne pule’i ‘a e ngaahi hiki hake kotoa pe ‘oku totonu ke makatu’unga ‘i he fakalalakala kimu’a ‘a e lavame’a ‘i he Ngaue Fakapule’anga’, pea ‘e malava ‘eni ke ma’u ‘i hano fakapapau’i ‘a e ngaahi hiki hake kotoa pe ‘oku fakatefiot ‘i he makatu’unga ‘o e lelei taha’ pea moe fe’unga mo taau foki.
- (2) ‘I ha ngaahi feinga ke ma’u ‘a e hiki hake ‘i ha ngaue fakaloto’i kuo pau ke fakata’e’aonga’i ‘a e hiki hake ko ia.
- (3) Kuo pau ke fakangofua ‘e he Komisoni Ngaue Fakapule’anga ‘a e hiki hake kotoa pe.
- (4) Ngaahi Founga ki he Tangi
‘Oku ngofua ki ha taha ngaue kene fakahu ha’ane tangi ‘o fekau’aki pea mo ha tu’utu’uni ke hiki hake ha taha ki ha lakanga ma’olunga ‘a ia ‘oku ne kau kiai pe ko ha lakanga ‘a ia na’e totonu ke hiki hake ia kiai. Ko e ngaahi tangi pehe kuopau ke fakahu ia ‘i loto he mahina ‘e taha mei he ‘aho na’e fai ai e tu’utu’uni ‘o fakafou ia he Pule ‘o e Potungaue’, ki he Komisoni Ngaue Faka-Pule’anga’ pea ki he Kapineti. ‘E aofangatuku ‘a e tu’utu’uni ‘a e Kapineti’ ki he ngaahi tangi pehe.
- (5) Aho kamata ‘o e “Hiki hake”
Ko e ngaahi hiki hake kotoa pe ki ha lakanga ma’olunga ange kuo pau ke kamata lau ia mei he ‘aho ‘e fai ai e tu’utu’uni ‘a e Komisoni Ngaue Faka-Pule’anga’ tukukehe kapau:
(a) ko e taha ngaue ‘oku fiema’u ke hiki hake ko ha taha na’e folau ako ‘i ha faingamalie sikolasipi ‘a e Pule’anga’ pe na’e ‘ikai ke ma’u sikolasipi ka kuo ne lava’i lelei ‘a e ngaahi polokalama ako ngaue ki ha lakanga ma’olunga ange, ‘e

kamata lau leva 'ene hiki hake ki he lakanga' 'i he 'aho na'e kamata ngaue ai hili 'a e feinga ako' pe ko e 'aho na'e fakahaa'i mai ai 'e he 'apiako' kuo ne lava'i lelei ai 'a e ngaahi polokalama ako ngaue ko ia, pe ko fe pe 'ia kinaua 'a e 'aho 'oku fakamuimui taha'.

- (b) kapau ko e lakanga kuo tamate'i pea fokotu'u ha to e lakanga ma'olunga ange 'i he 'Esitimeti, mo e fakakaukau ke hiki hake 'a e tokotaha ko ia' ki he lakanga ma'olunga na'e toki fokotu'u'. 'I he hoko 'a e ngaahi me'a pehe, ko e hiki hake ko ia 'e lau ia mei he kamata'anga 'o e Ta'u Fakapa'anga ko ia' 'a ia ko e 'aho 1 'o Siulai'.
- (c) ko e "hiki hake" fakata'u 'a e kau fakahoko fatongia fakafaiako 'i he Potungaue Ako', 'e kamata lau leva mei he 'uluaki 'aho 'oku kamata ai 'a e ta'u fakaako 'o e ta'u ko ia.

(6) Ngaahi Poate "Hiki hake"

'I he taimi 'e tokolahi ai 'a e kau ngaue' 'i ha fa'ahinga tafa'aki fakalakanga, pe tu'unga fakatekinikale 'i ha Potungaue, pea 'ikai lava 'e ha taha ke 'ilo ki he ngaahi 'ulungaanga 'o e tokotaha kotoa 'i he tu'unga ko ia', 'e fiema'u leva ke fokotu'u 'e he Pule Potungaue' ha Poate ki he hiki hake' ke nau fakahoko 'a e fale'i'. 'Oku totonu ke fakakau 'a e Sekelitali ki he Komisoni Ngaue Fakapule'anga' pe ko hano fakafofonga 'i he Poate "Hiki hake" 'a e Ngaahi Potungaue kotoa pe.

6.7 Ngaue Fuoloa taha

'Oku fakatefito 'a e ngaue fuoloa taha 'i he:

- (a) 'aho 'o e 'uluaki fakanofu ki ha lakanga; pe
- (b) 'aho 'o e hiki hake ki ha lakanga pe tu'unga ma'olungaange.

6.8 'UHINGA 'O E "HIKI MEI HA LAKANGA TU'UNGA TATAU"

Ko e "hiki mei ha lakanga tu'unga tatau" 'oku 'uhinga ko ha hiki mei ha lakanga ki ha lakanga 'e taha 'i he Ngaue Fakapule'angaa 'a ia 'oku na 'i he sikeili vahenga tatau.

6.9 FAKAFONU 'A E LAKANGA 'AKI HA HIKI MEI HA LAKANGA TU'UNGA TATAU

'E ala hiki ha taha ngaue mei hono lakanga ki ha lakanga kehe 'oku na tu'unga tatau ka kuo pau ke ne a'usia 'a e ngaahi fiema'u 'o e lakanga ko ia.

6.10 To e fakangaue'i

6.10.1 'E ala to e fakangaue'i 'a e kau ngaue kuo nau fakafisi 'o kapau te nau a'usia 'a e ngaahi fiema'u ke fakanofu.

6.10.2 'E ngaue'aki 'a e ngaahi tu'utu'uni ko 'eni ki he kau ngaue na'e tuli kimu'a:

- (a) ko e Tu'utu'uni Ngaue fakaluukufua kuo pau 'e 'ikai ta'ofi ha taha na'e ngaue ki mu'a mei he'ene feinga ke to e ngaue 'i he Ngaue Fakapule'anga;
- (b) 'i ha me'a fekau'aki mo ha taha ngaue kimu'a 'oku ne fiema'u ke to e ngaue 'i he Ngaue Fakapule'anga, 'e fakakaukau'i 'ata'ata pe 'i he makatu'unga 'o e lelei taha;
- (c) 'e 'ikai to e fakanofu ha taha ngaue na'e tuli kimu'a, tatau aipe pe ko e ngaue fakataimi, ta'e tomu'a fakangofua 'e he Komisoni Ngaue Fakapule'anga.

6.10.3 Ko e kau kole ngaue na'e tu'utu'uni ke malolo mei he ngaue koe'uhi ko e mahamahaki

Ko ha taha ngaue na'e tu'utu'uni ke malolo mei he ngaue 'uhinga ko e mahamahaki kuo pau 'e 'ikai to e fakangaue'i ta'e 'i ai ha lipooti fakafaito'o mei he Talekita Mo'ui.

6.10.4 To e fakangaue'i 'a e kau ngaue na'a nau 'osi malolo mei he ngaue ma'u vahenga malolo

'I ha fakakaukau 'a e Pule'anga 'oku fiema'u ke to e fakangaue'i 'i ha lakanga tu'uma'u ha taha ngaue na'e 'osi malolo mei he ngaue ma'u vahenga malolo, 'e 'ata 'a e toko taha ngaue ko ia ke ne ma'u 'a e ngaahi monu'ia mo e ngaahi monu 'o e lakanga ko ia.

TU'UTU'UNI NGAUE 7: NGAahi FAKANOfO

7.1 Tohi fakaha fakanofO

Kuo pau ki he ma'u mafai fakanofO ke 'oatu 'a e tohi fakaha fakanofO ki he kanititeiti 'oku ne ma'u.

7.2 Kakano 'o e ngaahi tohi fakanofO

Kuo pau ke fakamahino'i 'e he Komisoni Ngaue Fakapule'anga 'a e me'a 'oku tonu ke ha 'i he ngaahi tohi fakanofO.

7.3 Ke fakamo'oni hingoa 'a e tokotaha kuo fakanofO

Kuo pau ki he mafai fakanofO ke fakapapau'i kuo fakahaa'i mai 'i ha tohi 'e kinautolu kotoa kuo fakanofO kuo nau 'osi ma'u mo mahino kiate kinautolu 'a e ngaahi tu'unga 'o e fakanofO.

7.4 Fokotu'u ha faile fakafO'ituitui

Kuo pau ke fokotu'u 'e he ma'u mafai fakanofO ha faile fakafO'ituitui ki he fa'ahinga takitaha 'o e kau ngaue fo'ou, tatau ai pe ngaue tu'uma'u pe aleapau ke fakahu mo tauhi ai 'a e ngaahi me'a kotoa fekau'aki mo e taha ngaue ko ia.

7.5 Sivi Fakafaito'o

'E fiema'u 'a e kau ngaue fo'ou kotoa pe ke fakahoko ha sivi fakafaito'o pea ke fakaha'i 'oku nau mo'ui lelei ke ngaue.

7.6 Fakaha ki he Komisoni Ngaue Fakapule'anga 'a e 'aho kamata ngaue

Kuo pau ke fakapapau'i 'e he Pule 'o e Potungae 'oku fakaha ki he Komisoni Ngaue Fakapule'anga 'a e 'aho kamata ngaue 'o e kau ngaue fo'ou kotoa pe.

7.7 Lao ki he Ngaahi Me'a Fakapulipuli Fakapule'anga

'Oku fiema'u 'a e kau ngaue tu'umau mo e kau ngaue aleapau kotoa 'o e Ngaue Fakapule'anga ke fakahoko 'a e fuakava ko ia 'oku ha 'i he Tepile 'o e Lao ki he Ngaahi Me'a Fakapulipuli Fakapule'anga (Vahe 5).

7.8 Kasete'i 'a e ngaahi fakanofO ki he Ngaue Fakapule'anga

Ko 'ene kamata ngaue pe ha taha 'i ha lakanga tu'uma'u, kuopau ki he Sekelitali 'o e Komisoni Ngaue Faka-Pule'anga' ke ne fakakakato e ngaue ki hono pulusi e hingoa 'o e taha ngaue ko ia' 'i he Kasete 'a e Pule'anga Tonga.

7.9 'Aho fakanofu

Ko e 'aho fakanofu 'i ha lakanga 'a ha taha ngaue 'o hoko ko e taha ngaue tu'uma'u kuopau ko e 'aho na'e kamata ngaue ai 'i he lakanga tu'uma'u'. 'I he taimi kuo fokotu'u ai ha taha ngaue lau'aho ki ha lakanga tu'umau, kuopau ke kamata lau ia mei he 'aho na'e kamata ngaue ai 'i he lakanga tu'uma'u'.

7.10 Polokalama fakataukei'i 'o e kau ngaue fo'ou

Kuo pau ke fakapapau'i 'e he Kau Pule Potungaue 'oku fakahoko 'a hono fakataukei'i 'a e kau ngaue kotoa koe'uhi ke fakafaingofua ki he'enu fakahoko fatongia lava'i he ngaue fakapule'anga pea ke tauhi ha lekooti 'o e polokalama fakataukei ko ia.

TU'UTU'UNI NGAUE 8: TAIMI NGAUE 'AHI' AHI

8.1 Taimi Ngaue 'Ahi'ahi

Kuo pau ko e kau ngaue fo'ou kotoa pe 'e 'uluaki fakangaue'i ki ha vaha'a taimi 'ahi'ahi 'e tu'utu'uni 'e he Komisoni Ngaue Fakapule'anga.

8.2 Vaha'a taimi 'o e ngaue 'ahi'ahi

Ko e ngaahi vaha'a taimi ngaue 'ahi'ahi' ko e:
i) mahina 'e 6 ki he kau 'ofisa ma'ulalo;
ii) mahina 'e 12 ki he kau 'ofisa ma'olunga.

8.3 Sivi'i 'a e fakahoko fatongia

Kuo pau ke sivi'i 'a e fakahoko, tali mo e fai 'o e ngaahi fatongia 'e he taha ngaue 'i he lolotonga mo e ngata 'a e taimi ngaue 'ahi'ahi.

8.4 Fakapapau'i 'o e fakanofu

Kapau 'e sivi'i pea fakafiemalie 'a e fakahoko fatongia' 'i he hili e vaha'a taimi 'ahi'ahi' pea 'e fakapapau'i leva 'a e fakanofu 'o e tokotaha ngaue' ki hono lakanga' 'e he Pule Potungaue'.

8.5 'Ikai ke fakapapau'i

Kuo pau 'e 'ikai fakapapau'i 'a e kau ngaue ko ia 'oku 'ikai fakafiemalie 'enu fakahoko fatongia pea 'e fakangata honau fakanofu pea kuo pau ke lau kuo nau fakafisi.

8.6 Fakangata 'a e ngaue lolotonga 'a e taimi ngaue 'ahi'ahi

'E ala fakangata 'i ha taimi pe lolotonga 'a e vaha'a taimi 'ahi'ahi ha taha ngaue 'e he ma'u mafai fakanofu koeuhi ko e 'ikai faipau ki ha Lao, tu'utu'uni, fakahinohino, founa pe tu'utu'uni fakalao 'oku ngaue'aki.

8.7 Vaha'a taimi fanongonongo 'o e fakangata 'a e ngaue

Ke fakangata ha ngaue, kuo pau ke fanongonongo atu ia ki he taha ngaue ko ia 'i ha mahina 'e taha kimu'a, pe totongi 'o e vahenga ki he mahina ko ia ke fetongi'aki 'a e fanongonongo.

8.8 Totonu ke fakangata 'a e ngaue

'E 'ikai ha me'a 'i he tu'utu'uni ngaue ni te ne fakasi'isi'i 'a e totonu 'a e Komisoni Ngaue Fakapule'anga ke fakangata 'a e ngaue 'a ha taha ngaue.

8.9 Ngaahi kole ki he ngaahi lakanga kehe

Kuo pau 'e 'ikai 'ataa ki ha taha 'oku lolotonga ngaue 'i he taimi ngaue 'ahi'ahi ke le'ole'o pe tohi kole ki ha lakanga kehe kae'oua ke kakato 'ene taimi ngaue 'ahi'ahi pea kuo 'osi fakapapu'i ki hono lakanga lolotonga.

TU'UTU'UNI NGAUE 9: NGAAHI HOUA NGAUE MO E MA'U NGAUE

9.1 Fakalukufua

'Oku ngaue'aki 'a e Tu'utu'uni Ngaue'ni ki he kau ngaue kotoa pe tuku kehe 'a e:

- (a) ma'u ngaue 'a e kau faiaiko 'o hange kuo tu'utu'uni 'e he Potungaue Ako', pe
- (b) kau kauvaka 'o e vaka toutai mo e vaka fakatotolo, 'a ia 'oku nau vahe 'i ha founga vahenga tanaki ki ai mo e ponasi pea 'oku 'ikai te nau faipau ki ha houa ngaue kuo tu'utu'uni pe totongi 'ovataimi.

9.2 Ma'u ngaue

- (1) Ko e ngaahi lekooti ma'u ngaue kuo pau ke lekooti ai 'a e hingoa 'o e kau ngaue kotoa, taimi 'oku a'u ai ki he ngaue mo e taimi 'oku ne mavahe ai mei he ngaue.
- (2) Ka li'aki 'a e kau ngaue mei he feitu'u ngaue'anga maheni kuo pau ke Lekooti 'e he pule ngaue (hange ko e malolo fakata'u, malolo puke) 'i he Lekooti 'o e Ma'u Ngaue.

9.3 Lekooti 'o e Ma'u ngaue

- (1) 'Oku fiema'u 'a e kau ngaue kotoa ke lekooti 'enau ma'u ngaue 'i he'enau a'u ki he ngaue.
- (2) Ka 'ikai ngaue'aki ha tohi lekooti 'o e ma'u ngaue, kuo pau ke ngaue'aki ha me'a kehe tatau mo ia.
- (3) Kuo pau ke tauhi 'a e lekooti 'o e ma'u ngaue 'e he Potungaue ke sivi.
- (4) Ko e lekooti 'o e ma'u ngaue fakauike kuo pau ke teuteu'i ma'a e kau ngaue kotoa pea ke vakai'i 'e he Pule Potungaue.

9.4 Ngaahi Houa Ngaue

- (1) Ko e houa tu'utu'uni mo si'isi'i taha 'o e ma'u ngaue 'a ha taha ngaue ko e houa 'e 40 ki he uike, mei he Monite ki he Falaite. Ko e 'aho ngaue maheni ko e taimi 8.30 pongipongi ki he taimi 4.30 efiafi mo e houa 'e taha ki he malolo ma'u me'atokoni
- (2) Lolotonga 'a e Uike Lotu 'oku fakahoko 'i Sanuali 'o e ta'u takitaha, ko e 'aho ngaue kuo pau ke ngata 'i he taimi 4 efiafi.
- (3) Kapau 'oku ngaue 'a e kau ngaue 'i he taimi hokohoko, fetongitongi pe 'i ha fokotu'utu'u makehe, ko e houa ngaue kuo pau ki he 'avalisi 'o e houa 'e 40 ki he uike.
- (4) Ko e 'aho 'e nima ki he uike ko e fokotu'utu'u anga maheni ia ki he Ngaue Fakapule'anga, neongo 'oku 'i ai 'a e totonu 'a e Ngaahi Potungaue ke ui 'a e kau ngaue 'i ha taimi pe.

9.5 Fatongia 'o e taha ngaue

'Oku fiema'u 'a e taha ngaue ke mahino kiate ia mo faipau ki he ngaahi tu'utu'uni 'o e ngaahi houa ngaue 'i ha feitu'u pe 'oku nau ngaue ai.

9.6 Fatongia ‘o e pule ngaue

Kuo pau ki he pule ngaue taki taha ke fakapapau’i ‘oku faipau ‘a e kau ngaue kotoa ki he ngaahi tu’utu’uni ki he ma’u ngaue pea ke ‘oatu fale’i pe tautea kinautolu ‘oku ‘ikai fai ki ai.

9.7 ‘Ovataimi

- (1) ‘Oku ala totongi atu ‘a e ‘ovataimi ki he kau ngaue koe’uhi ko e ngaue ‘oku laka hake ‘i he ngaahi houa tu’utu’uni (houa ‘e fangofulu (40) ‘i he uike). Ko e houa tu’utu’uni ‘oku fakahaa’i ko e fakakatoa (kau ai mo e malolo ke ma’u me’atokoni) ia ki he kau ngaue kotoa.
- (2) ‘Oku ‘ikai ngaue’aki ‘a e tu’utu’uni ngaue ni ki he Kau Faiako ‘o e Potungaue Ako tukukehe ka fakaha mahino.

9.8 Fiema’u ke ngaue ‘ovataimi

‘E ala fiema’u ‘a e kau ngaue ke ngaue ‘i ha ngaahi houa fakalahi ‘o fakatatau ki he ngaahi fiema’u ‘a e Potungaue.

9.9 Fakamafai’i mo tokanga’i ‘a e ‘ovataimi

- (1) Ko e ngaue ‘ovataimi kotoa pe kuo pau ke tomu’a ma’u ha tohi fakangofua mei he Pule ‘o e Potungaue pea toki kamata ‘a e ngaue ‘ovataimi.
- (2) Kuo pau ke fili ‘e he ngofua ko ia ha pule ngaue ke fakapapau’i ko e ngaue ‘ovataimi ‘oku kole ‘oku maau.
- (3) Kuo pau ke ngaue’aki ha lekooti pepa taimi totonu ke lekooti ai ‘a e ‘ovataimi, pea ke fakaha mahino ‘a e ngata’anga ‘o e taimi ‘ovataimi.

9.10 Ngaahi tu’unga totongi ‘ovataimi

‘E tu’utu’uni ‘e he Komisoni Ngaue Fakapule’anga ‘i he loto ki ai ‘a e Kapineti, ‘a e ngaahi tu’unga totongi ‘ovataimi.

9.11 Ngofua ke ‘ovataimi

‘Oku totongi pe ‘a e ‘ovataimi ki he kau ngaue ko honau tefito’i vahenga ‘oku si’i hifo ‘i he poini kamata ‘o e sikeili vahenga ki he kau ‘ofisa fakahoko ngaue ma’olunga.

9.12 Fika’i ‘o e totongi ‘ovataimi

Kuo pau ke fika’i ‘a e ‘o ‘ovataimi fakatatau ki he ngaahi tu’unga totongi kuo fakapapau’i ‘e he Komisoni Ngaue Fakapule’anga ‘i he loto ki ai ‘a e Kapineti.

9.13 To’o taimi ke fetongi’aki ‘a e totongi ‘ovataimi

‘E ngofua ki he kau ngaue ke fili ke to’o taimi ke fetongi’aki ‘a e ‘ovataimi, ‘i he loto ki ai ‘a e Pule ‘o e Potungaue.

9.14 Tatanaki ‘a e ‘ovataimi

‘E ngofua pe ke tatanaki ‘a e totongi ‘ovataimi ki ha vaha’a taimi ‘e ‘ikai laka hake ‘i he mahina ‘e taha.

9.15 Fiema’u ke ‘ovataimi –‘ikai ngaue ‘i he ngaahi ‘aho Tokonaki

Kapau ko e ngaahi fatongia ‘o ha Potungaue ‘oku ‘ikai fiema’u ‘a e ngaue Tokonaki, ka ko e lahi ‘o e ngaue ‘e ‘ikai malava fakahoko ‘i he ngaahi houa kuo tu’utu’uni ‘i he ngaahi ‘aho kehe ‘e nima, ko e ‘ovataimi ‘oku fiema’u kuo pau, ‘a e lahi taha ‘e ala

lava, ke fakahoko 'i he 'aho Monite ki he Falaite. 'E 'ikai fakahoko ia 'i he Tokonaki tukukehe kapau ko e fiema'u faka'osi ia ke fai pehe.

9.16 Me'a'ofa ki he ngaahi houa loloa: Kau ngaue 'i he Tu'unga 'oku 'ikai 'ovataimi

'E ngofua, ki he kau ngaue 'oku 'ikai ngofua ke 'ovataimi, 'aki hono fakangofua 'e he Pule 'o e Potungaue, ke nau ma'u 'a e ngaahi me'a'ofa koe'uhi ko e ngaue houa loloa. 'Oku totongi atu 'a e ngaahi me'a'ofa 'i he mahina 'e ua kotoa pe pea fika'i 'o fakatautu ki he palakalafi 9.17.

9.17 Ngaahi tu'unga 'ikai 'ovataimi – ngaahi me'a'ofa totongi

Ko e ngaahi me'a'ofa ko e peseti ia 'o e vahenga ki he vaha'a taimi lolotonga na'e ngaue'i ai 'a e ngaahi houa loloa, pea 'oku totongi ia ki he kau ngaue kuo tu'utu'uni ke houa ngaue 'e 40 ki he uike, 'a ia 'i he tomu'a fakangofua 'e he Pule 'o e Potungaue, na'e fiema'u ke ngaue 'i he mahina 'e ua pea kuo ne 'osi ngaue'i -

- (a) houa 'avalisi si'isi'i taha 'i he uike ko e 4 'o laka hake 'i he houa tu'utu'uni-5% 'o e vahenga;
- (b) houa 'avalisi si'isi'i taha 'i he uike ko e 5 'o laka hake 'i he houa tu'utu'uni-6% 'o e vahenga;
- (c) houa 'avalisi si'isi'i taha 'i he uike ko e 6 'o laka hake 'i he houa tu'utu'uni-7%;
- (d) houa 'avalisi si'isi'i taha 'i he uike ko e 7 'o laka hake 'i he houa tu'utu'uni-8%;
- (e) houa 'avalisi si'isi'i taha 'i he uike ko e 8 'o laka hake 'i he houa tu'utu'uni-10%;
- (f) houa 'avalisi si'isi'i taha 'i he uike ko e 9 'o laka hake 'i he houa tu'utu'uni-11%;
- (g) houa 'avalisi si'isi'i taha 'i he uike ko e 10 'o laka hake 'i he houa tu'utu'uni-12%;
- (h) houa 'avalisi si'isi'i taha 'i he uike ko e 11 'o laka hake 'i he houa tu'utu'uni-13%;
- (i) houa 'avalisi si'isi'i taha 'i he uike ko e 12 'o laka hake 'i he houa tu'utu'uni-15%;
- (j) houa 'avalisi si'isi'i taha 'i he uike ko e 13 'o laka hake 'i he houa tu'utu'uni-16%;
- (k) houa 'avalisi si'isi'i taha 'i he uike ko e 14 'o laka hake 'i he houa tu'utu'uni-17%;
- (l) houa 'avalisi si'isi'i taha 'i he uike ko e 15 'o laka hake 'i he houa tu'utu'uni-18%;
- (m) houa 'avalisi si'isi'i taha 'i he uike ko e 16 'o laka hake 'i he houa tu'utu'uni-20%;
- (n) houa 'avalisi si'isi'i taha 'i he uike ko e 17 'o laka hake 'i he houa tu'utu'uni-21%;
- (o) houa 'avalisi si'isi'i taha 'i he uike ko e 18 'o laka hake 'i he houa tu'utu'uni-22%;
- (p) houa 'avalisi si'isi'i taha 'i he uike ko e 19 'o laka hake 'i he houa tu'utu'uni-23%;
- (q) houa 'avalisi si'isi'i taha 'i he uike ko e 20 'o laka hake 'i he houa tu'utu'uni-25%;
- (r) houa 'avalisi si'isi'i taha 'i he uike ko e 21 'o laka hake 'i he houa tu'utu'uni-26%;
- (s) houa 'avalisi si'isi'i taha 'i he uike ko e 22 'o laka hake 'i he houa tu'utu'uni-27%;
- (t) houa 'avalisi si'isi'i taha 'i he uike ko e 23 'o laka hake 'i he houa tu'utu'uni-28%;
- (u) houa 'avalisi si'isi'i taha 'i he uike ko e 24 'o laka hake 'i he houa tu'utu'uni-30%;
- (v) houa 'avalisi si'isi'i taha 'i he uike ko e 25 'o laka hake 'i he houa tu'utu'uni-31%;
- (w) houa 'avalisi si'isi'i taha 'i he uike ko e 26 'o laka hake 'i he houa tu'utu'uni-32%;
- (x) houa 'avalisi si'isi'i taha 'i he uike ko e 27 'o laka hake 'i he houa tu'utu'uni-33%.

Ko e ngaahi houa 'ovataimi 'oku laka hake 'i he 'avalisi 'o e houa 'e 27 he uike', kuo pau 'e 'ikai toe 'oange ha ngaahi monu'ia 'o toe laka hake.

9.18 Fika'i 'o e Houa 'Avalisi Fakauike ki he totongi me'a'ofa

'I hono fika'i 'o e houa 'avalisi fakauike koe'uhi ko e taumu'a ke tu'utu'uni 'a e totongi 'o e ngaahi totongi me'a'ofa, ko e ngaahi 'aho malolo fakata'u mo e malolo puke kuo pau 'e 'ikai kau ia 'i hono fakapapu'i 'o e houa 'avalisi fakauike kuo ngaue'i.

9.19 Totongi ki he Konga Taimi

Ko e kau ngaue 'oku 'i loto 'i he fakangatangata 'o e vahenga ki he totongi me'a'ofa ki he houa loloa 'i ha konga pe 'o e mahina 'e ua, 'e ngofua ke nau ma'u 'a e ngaahi totongi me'aofa fakahoatatau mo e konga 'o e vaha'a taimi ko ia.

TU'UTU'UNI GAUE 10: MALOLO

10.1 Mafai ki he Malolo

- (1) Ko e foaki 'o e malolo ki he kau ngaue 'oku 'i he Pule 'o e Potungae.
- (2) Ko e foaki 'o e malolo ki he kau Pule Potungae' 'oku 'i he Minisita.

10.2 Malolo kakato 'i he hokosia 'a e taimi

'Oku fiema'u 'a e taha ngaue ke fakahoko kakato 'ene malolo fakata'u 'i he hokosia hono taimi malolo.

10.3 Lahi taha 'o ha malolo

Kuo pau ko e lahi taha 'o ha malolo kuo tatanaki ke foaki ko e 'aho 'e 180.

10.4 Ala toloi 'a e malolo

'E ala toloi ha malolo fakata'u 'i ha fiema'u 'a e Ngaue Fakapule'anga ka kuo pau ko e lahi taha 'o e malolo kuo tanaki 'e ala foaki ko e 'aho 'e 180.

10.5 Fakafoki mei he Malolo

'E ala fakafoki mai ha taha ngaue mei he'ene malolo fakata'u 'e he ma'u mafai ko ia na'a ne foaki 'a e malolo. 'I ha hoko ha me'a pehe ko e malolo fakata'u kuo te'eki fakakakato kuo pau ke fakahoko ia 'i he vave taha 'i ha fakangofua 'e he Potungae.

10.6 Foomu tohi kole

Ko e tohi kole malolo kotoa kuo pau ke 'i he foomu kuo tu'utu'uni 'e he Komisoni Ngaue Fakapule'anga.

10.7 Malolo taimi kehe

Kuo pau ke malolo ha taha ngaue 'i ha taimi pe pea ki ha loloa 'a ia 'e 'ikai te ne uesia 'a e ngaue fakapotopoto mo 'aonga 'a e Potungae 'o hange ka fakangofua 'e he Pule 'o e Potungae.

10.8 Ala totongi 'a e vahenga 'o fetongi'aki 'a e malolo

- (1) Kuo pau 'e ikai totonu ki ha taha ngaue ke ne ma'u ha vahenga ko e fetongi 'o e malolo 'oku tonu ke fakahoko, tuku kehe:
 - (a) ko ha taha ngaue 'oku totonu ke malolo leva kimu'a pea fakafisi pe malolo mei he ngaue, 'e ngofua ke ne ma'u faka'angataha 'ene vahenga ki he vaha'a taimi ko ia 'o e malolo ke fetongi 'aki 'a e malolo ko ia.
 - (b) ko ha taha ngaue 'oku 'i he levolo nima (5) pe ma'olungaange kuo kakato 'a e ta'u 'e tolu (3) 'ene ngaue 'i he levolo ko ia' kuo fakakaukau'i 'e he 'ene Minisita' pea tali 'e he Komisoni Ngaue Fakapule'anga' koe'uhi koe ngaahi nounou fakakaungae 'e lava ke totongi atu kiate ia 'a e lahi hono vahenga 'o e mahina 'e taha (1) pē pea ko e toenga' ke ne malolo 'eve'eva ai.

- (2) Kuo pau ko e totongi pa'anga ko ia 'i he tu'utu'uni ngaue si'i (1) (b), he'ikai ke laka hake 'i he 10% 'o e lahi fakakatoa ko ia 'o e polokalama totonu 'i he 'Esitimeti Fakata'u 'a e Potungaue'.

10.9 Malolo ke 'i he ngaahi 'aho fakatohimahina

Kuo pau ke fakamatala'i 'a e malolo 'i he ngaahi 'aho fakatohimahina.

10.10 Ma'u 'o e 'aho malolo

- (1) Kuo pau ke ma'u 'a e poini malolo fakamahina, 'o kamata mei he 'aho kamata ngaue ai ki he malolo fakata'u.
- (2) Ko e ngaahi 'aho malolo ki he malolo puke, malolo 'i ha me'a fakatu'upake, mo e malolo fa'ele kuo pau ke foaki 'i he 'aho 'o e kamata ngaue pea hoko atu fakata'u.

10.11 Ngaahi taimi 'oku 'ikai ma'u ai 'a e 'aho malolo

Kuo pau 'e 'ikai ma'u ha 'aho malolo 'i he ngaahitaimi ko 'eni:

- (a) li'aki 'ikai fakamafai'i;
- (b) kau 'i ha ako pe konifelenisi 'i muli 'o laka hake 'i he mahina 'e taha;
- (c) loloa 'o ha malolo 'oku laka hake 'i he mahina 'e taha;
- (d) vaha'a taimi 'o e malolo 'ikai vahe; pe
- (e) vaha'a taimi 'o e ngaue hili hono ma'u 'a e ngaahi 'aho malolo lahi taha' ('aho 'e 180)

10.12 Malolo 'ikai vahe

- (1) Katoa 'a e malolo kuo tatanaki kuo pau ke fakakakato kimu'a pea toki fakahoko 'a e malolo 'ikai vahe.
- (2) 'E 'ikai tatanaki ha malolo vahe lolotonga 'a e malolo ta'e vahe.

10.13 Li'aki 'ikai ha ngofua

- (1) Kuo pau ke fakahoko 'a e founa ngaue faka'ilo fakangaue ki ha taha ngaue 'oku li'aki te'eki fakangofua fakalao.
- (2) Kuo pau 'e 'ikai totongi ha vahenga ki he vaha'a taimi lolotonga 'a e mama'o 'a e taha ngaue 'ikai ha ngofua.

10.14 Ke fakaha ki he Komisoni Ngaue Fakapule'anga

Kuo pau ke fakaha 'e he Kau Pule Potungaue ki he Komisoni Ngaue Fakapule'anga 'a e ngaahi fakaikiiki felave'i mo e lahi 'o e malolo, koe'uhi ko e ngaahi taumu'a ki hono lekooti mo tauhi ha lekooti 'i he faile fakafo'ituitui 'a e taha ngaue takitaha.

10.15 Malolo ma'a e Kau Pule Potungaue

Malolo	Loloa
Malolo (Fakata'u)	'Aho ngaue 'e 20 ki he ta'u 'e tatanaki 'o a'u ki he vaha'a taimi ko e 'aho ngaue 'e 40.
Malolo 'i he 'uhinga fakatu'upake (casual)	'Aho ngaue 'e 5 ki he ta'u pea ke fakahoko 'aho 'e taha taimi pe 'e taha.
Malolo Puke	'Aho ngaue 'e 10 ki he ta'u. 'E fakakaukau'i 'e he Komisoni Ngaue Fakapule'anga ha ngaahi 'aho fakalahi 'i ha fale'i 'a e Talekita Mo'ui.
Malolo Fa'ele	'Aho ngaue 'e 30.

10.16 Malolo Fakata'u

- (1) Ko e kau ngaue kotoa kuo fakanofu ki ha lakanga tu'uma'u 'a e Ngaue Fakapule'anga kuo pau 'e 'ataa ke malolo fakata'u 'i he ta'u kotoa 'i he lahi ko e 'aho 'e 3 ki he mahina kakato takitaha 'o 'ene ngaue.
- (2) Ko e kau faiako mo e kau faiako 'i he kolisi (tukukehe 'a e fa'ahinga 'oku ha atu 'i he (a) – (f) 'i lalo 'oku 'i ai 'enau totonu ki he malolo 'a e ako'anga. Ko e ni'ihiki kehe ko 'eni 'e lau pe koe'uhi ko e taumu'a 'o e malolo, 'oku nau hange pe ko e kau ngaue kehe 'i he Ngaue Fakapule'anga:
 - (a) 'i he Kolisi Fakafaiako 'o Tonga: kau faiako kotoa;
 - (b) 'i he Kolisi Tonga: Ko e Pule, Tokoni Pule, kau Fakahinohino ngaue'akau, ngauemetale mo fakatekinikale; mo e kau tiuta ma'olunga;
 - (c) 'i he Ako Ma'olunga ko Tonga: Ko e Pule, Tokoni Pule, Tokoni Faiako Ma'olunga (Tamaiki fefine);
 - (d) 'apiako Ma'olunga kehe 'a e Pule'anga: Pule mo e Tokoni Pule;
 - (e) 'ako'anga faka - Tekinikale mo Folautahi 'a Tonga: kau faiako kotoa;
 - (f) senita ako mo fakalalakala 'a e Fonua: kau faiako kotoa.

10.17 Ngaue Lau 'Aho

Ko e kau ngaue 'oku nau hoko ko e kau "Ngaue Lau 'Aho" 'oku totongi 'i he founga faka'aho pea ko ia ai 'oku 'ikai ha'anau totonu ki ha ngaahi monu'ia malolo tukukehe 'a e ngaahi malolo he folau sipoti'.

10.18 Malolo Puke

- (1) 'E ala ngofua ki ha taha ngaue ke malolo puke kae vahe kakato 'o 'ikai laka hake 'i he 'aho 'e 42 pea 'e to e fakalahi ka fiema'u 'aki ha to e taimi ko e 'aho 'e 48 'o vahe fakakonga, fakatatau ki he lahi taha ko e 'aho malolo puke fakakatoa 'e 90 'i loto 'i he ta'u fakatohimahina 'a ia ko e 1 'o Sanuali ki he 31 'o Tisema.
- (2) Ko ha malolo puke 'oku a'u atu ki he ngata'anga 'o e uike pe 'aho malolo fakapule'anga kuo pau ke fakakau 'a e ngata'anga 'o e uike mo e 'aho malolo 'i he lahi 'o e malolo puke na'e foaki.
- (3) Ko e malolo puke kae vahe ko e totongi me'a'ofa 'a ia 'e 'ikai lava ke to e hoko atu mei ha ta'u fakatohimahina 'e taha ki he ta'u hoko mai koe'uhi ke fakalahi 'a e ngaahi 'aho 'e ma'u.

10.18.1 Malolo Puke lolotonga 'a e Malolo ta'e vahe

'E 'ikai ngofua ke totongi atu ha vahenga kiha taha ngaue 'iha vaha'a taimi 'oku ne malolo puke ai 'aia 'oku hoko lolotonga 'oku malolo 'eve'eva ta'e vahe pe 'i he vaha'a taimi hili 'a e kakato leva pe 'a e taimi malolo 'eve'eva ta'e vahe.

10.18.2 Fakamafai'i 'o e Malolo Puke

- (1) Ko e fakamafai'i 'o e malolo puke kae totongi 'oku 'i he Pule 'o e Potungau'e 'a ia 'e tataki 'e he tohi fakamo'oni fakafaito'o kuo fakahu ange 'e he taha ngaue.
- (2) Kuo pau ki he Pule Potungau'e ke fakapapau'i ko e kotoa 'o e ngaahi tohi fakamo'oni fakafaito'o mo e lipooti fakafaito'o 'oku tauhi 'i he ngaahi faile fakafaito'o tukukehe ka tu'utu'uni ha me'a kehe 'e he Komisoni Ngaue Fakapule'anga.

10.18.3 Lavea lolotonga 'a e Faifatongia

Ka 'i ai ha taha ngaue 'e lavea lolotonga 'ene faifatongia ka 'oku 'ikai ko hono fo'ui pea 'i ha 'ataakai mahino 'ene felave'i mo e natula 'o 'ene ngaue,

‘e ‘oange kiate ia ‘a e malolo puke ‘o vahe kakato kae’oua ke a’u ki he taimi te ne lava ai ke kamata ngaue ‘i ha fale’i ‘a e Talekita Mo’ui mo e loto ki ai ‘a e Komisoni Ngaue Fakapule’anga.

10.18.4 Tohi Fakamo’oni Fakafaito’o

- (1) Ko e mahaki ‘oku fiema’u ke ‘oange ha malolo puke kae totongi kuo pau ke fakamo’oni’i ‘e ha ‘Ofisa Mo’ui kuo lesisita ‘i he Lao ki he ki he Lesisita ‘o e Kau Ngaue ki he Mo’ui, 1991 ‘i loto ‘i he houa ‘e 48 mei he ‘uluaki mama’o ‘a e taha ngaue mei hono fatongia.
- (2) Ko ha taha ngaue ‘e ‘ikai te ne fai ki ai ‘e lau ia ‘oku ne li’aki ‘ikai ha fakamafai tukukehe ‘oku lolotonga ngaue ki tu’a pe ‘oku ‘i ha motu ‘a ia ‘e ‘ikai lava ke ma’u ha tohi fakamo’oni fakafaito’o mei ai, pea tukukehe ka fiemalie ‘a e Pule ‘o e Potungau ‘oku mo’oni ‘a e mahaki.

10.18.5 Fakapulipuli

Kuo pau ke lau ‘a e ngaahi tohi fakamo’oni fakafaito’o mo e ngaahi lipooti fakafaito’o kotoa pe ko e ngaahi tohi matu’aki fakapulipuli.

10.18.6 ‘Ave fakafaito’o ki muli

- (1) Ko e kau ngaue ‘oku puke kae ‘ikai lava ke faito’o ‘i Tonga ni ‘e ala ‘ave ki muli ke fakahoko ha faito’o.
- (2) ‘I he ngaahi me’a kotoa ‘oku kole ki ha ‘ave fakafaito’o kuo pau ki he Talekita Mo’ui ke fakahu ha lipooti fakafaito’o kakato ‘o e toko taha ngaue ko ia fakataha mo e fale’i totonu ki he he Minisita Mo’ui ki ha tu’utu’uni aofangatuku.
- (3) ‘I he ngaahi taimi pehē ‘e fua ‘e he Pule’anga’ ‘a e ngaahi fakamole ko ‘eni’:
 - (a) totongi vakapuna ‘alu mo e foki mei Nu’usila ki he taha ngaue’;
 - (b) ngaahi sivi fakafaito’o, faito’o pea mo hono fakatokoto ‘i Falemahaki;
 - (c) totongi vakapuna ‘alu mo e foki ‘a ha tokotaha kainga ke fakafe’ao ki he taha ngaue’.
- (4) Ko e founa ‘ave fakafaito’o ki muli ko ‘eni’ ‘oku fakahoko tatau pe kia kinautolu kuo nau ‘osi ma’u vahenga malolo mei he Ngaue Fakapule’anga’.

10.18.7 Puke lolotonga ‘i Muli

Ka ‘i ai ha taha ngaue kuo fili ke ‘alu ‘i ha sikolasipi pe kau ha ako ngaue ‘i muli kuo pau te ne ma’u ngaahi monuu kakato ki he malolo puke ‘i hano ‘oatu ha fakamo’oni fe’unga fakafaito’o ‘oku puke ‘a e taha ngaue pea ‘ikai taau ke ngaue.

10.18.8 Ngaahi me’a fakatu’upake fakafaito’o lolotonga faifatongia ‘i muli

- (1) ‘E ‘ataa ‘a e kau ngaue ke totongi ‘a e faito’o fakatu’upake pea mo e totongi kehe lolotonga ‘ene ‘i muli ‘i ha fatongia fakapule’anga.
- (2) Kuo pau ki he Talekita Mo’ui ke ne fai ‘a e ngaahi fokotu’u ‘i he me’a taki taha ‘a ia ‘e fe’unga ki he Kapineti pea ko e tu’utu’uni ‘a e Kapineti ‘e aofangatuku.

10.19 Malolo Fa’ele

- (1) Ko ha taha ngaue ‘a ia ‘oku ‘amanaki fa’ele kuo pau ke ‘oange kiate ia ‘a e ‘aho faka-tohimahina ‘e 30 malolo fa’ele ‘a ia lolotonga ‘a e taimi ko ia ‘e ‘ikai te ne

ngaue. Ko ha tohi kole ki he malolo fa'ele kuo pau ke pou pou ki ai ha tohi fakamo'oni fakafaito'o.

- (2) 'I hano fiema'u 'aki ha 'uhinga fakafaito'o pea mo 'oatu ha tohi fakamo'oni fakafaito'o 'o a'u ki he 'aho fakalahi faka-tohimahina 'e 30 'e ala fakahoko 'a e malolo fa'ele 'aki hono ngaue'aki 'a e totonu ki he malolo puke.
- (3) Kapau 'e toe fiema'u ke mama'o pea 'i hono 'oatu ha tohi fakamo'oni fakafaito'o 'e 'oatu 'a e malolo ta'e vahe ki he taha ngaue.

10.20 Malolo 'uhinga fakatu'upake

- (1) 'Oku 'i he mafai 'a e Kau Pule Potungaue ke foaki ha malolo 'uhinga fakatu'upake ko e 'aho 'e taha he taimi 'e taha ki ha taha ngaue te ne fiema'u ke li'aki koe'uhii ko e ngaahi me'a na'e 'ikai te ne 'amanaki ki ai.
- (2) Kuo pau 'e 'ikai lekooti 'a e malolo 'uhinga fakatu'upake ki he malolo anga maheni 'a e taha ngaue tukukehe ka kuo a'u ki he 'aho ngaue 'e 7 kuo laka hake 'i ha ta'u fakatohimahina.

10.21 Malolo Makehe vahe mo 'ikai vahe

10.21.1 Malolo he Folau Sipoti

- (1) Ko e kau ngaue kuo fili ko ha memipa, pule pe 'ofisa 'i ha folau sipoti ki muli 'e ala 'oange ki ai ha malolo mavahe ki he loloa 'o e folau.
- (2) Kapau ko e taha ngaue pe ko e timi 'oku ne memipa, pule pe 'ofisa ai 'oku fakafongonga'i 'a e Pule'anga 'i he fakangofua 'e he Kautaha Sipoti 'Amatua 'a Tonga ko e vaha'a taimi ko ia kuo pau 'e 'ikai to'o mei he totonu ki he malolo fakata'u.
- (3) Ko e Malolo folau sipoti 'oku fiema'u 'a e ngofua 'a e Komisoni Ngaue Fakapule'anga.
- (4) Koe taha ngaue 'oku ngaue lau'aho kuo fili kene fakafongonga'i 'a Tonga pea kuo tali 'e he Kautaha Sipoti Amatua 'a Tonga kuo pau ke ne kei ma'u pe 'ene vahe lolotonga 'a e taimi koia 'o e folau.

10.21.2 Malolo koe'uhi ko e hiki 'a e hoa ko e lakanga ki ha lakanga 'i he 'otu motu pe 'i muli

Ka 'i ai ha hoa 'o e taha ngaue 'e ui 'e he Pule'anga ke ngaue ki ha taha 'o e 'otu motu pe ki muli, 'e ngofua ke 'oange ki he taha ngaue ko ia ha malolo makehe 'ikai vahe ke na o mo e hoa kaekehe ka 'i ai ha malolo 'oku tonu ke ne ma'u pea ke fakahoko he taimi tatau.

10.21.3 Malolo Makehe 'i he 'uhinga tokoni-'ofa ki ha faingata'a pe fakafaituitui

'E ala foaki ha malolo makehe ta'e vahe tu'unga 'i he ngaahi 'uhinga tokoni-'ofa ki ha faingata'a pe fakafaituitui 'e he ma'u mafai tatau ko ia na'a ne mei 'oatu 'a e malolo kapau ko e malolo fakata'u.

10.21.4 Malolo Ako 'ikai Vahe

Ka 'i ai ha ako 'oku 'ikai fakangofua ha malolo ako kae vahe, 'e ngofua ke 'oatu ha malolo makehe 'ikai vahe 'i he loto ki ai 'a e Potungaue. 'E ngaue'aki 'a e ngaahi tu'utu'uni ko 'eni:

- (a) kuo pau ke tukuange 'e he potungaue ko ia 'a e taha ngaue, pea 'ikai ha faingata'a 'e hoko ke kumi hano fetongi lolotonga 'ene mama'o pea ke fakangaue'i 'i he'ene foki mai;

- (b) kuo pau ke ngaue 'a e taha ngaue 'o 'ikai si'i hifo 'i he ta'u 'e 2 'i ha ngaue tu'uma'u kimu'a pea toki foaki ange ha malolo ako 'ikai vahe;
- (c) ko e ako kuo pau ke 'i he tu'unga 'oku 'iloa fakaako;
- (d) kuo pau 'e 'ikai fakangofua ha malolo ako 'ikai vahe 'o laka hake 'i he tu'o taha;
- (e) kuo pau ko e ta'u e 2 'a e malolo lahi taha ki ha vaha'a taimi malolo ako, ka 'e lava ke fakalahi fakatatau ki he faifatongia fakaako 'a e taha ngaue pea 'i he fokotu'u mai mei he Pule 'o e Potungaue;
- (f) ka 'i ai ha taha ngaue 'oku fakamo'oni'i 'oku ta'e fakafiemalie 'ene ako pe 'ulunganga lolotonga 'ene malolo ako 'e fakafoki 'a e ngaahi monu'ia ko 'eni pea 'e kole ke foki mai pe fakafisi mei he Ngaue Fakapule'anga;
- (g) kuo pau ke 'uluaki ngaue'aki 'a e malolo fakata'u kuo tatanaki.

10.22 Ngaahi 'Aho Malolo²

- (1) Ko e ngaahi 'aho malolo 'a e ngaahi 'aho 'oku tu'utu'uni 'i he Lao ki he Ngaahi 'Aho Malolo (Vahe 51).
- (2) Kuo pau ke 'oange ki ha taha 'oku fiema'u ke ngaue 'i ha 'aho malolo ha taimi 'ata mei he ngaue fakatatau ki he ngaahi houa na'e ngaue ai 'i he 'aho malolo.

10.23 Malolo Kilisimasi

- (1) Kuo pau ko e malolo Kilisimasi 'a ia kuo tu'utu'uni 'e he Fakataha Tokoni.
- (2) Ka 'i ai ha taha ngaue 'oku 'ikai 'oange kakato pe ha konga 'o e malolo Kilisimasi, 'e ala 'oange 'i he loto ki ai 'a e Pule 'o e Potungaue, ha taimi malolo tatau 'i ha 'aho ki mui ange, kaekehe kuo pau 'e 'ikai fakahoko 'a e malolo ko ia hili 'a e 'aho tolungofulu 'o e mahina ko Sune hono hoko.

² Ngaahi 'aho Malolo

'Aho	Malolo
Ma'asi/Epeleli	Falaite Lelei mo e Monite Pekia
25 'o 'Epeleli	'Aho ANZAC
4 'o Me	'Aho 'alo'i Pilinisi Kalauni
4 'o Siune	'Aho Tau'ataaina
4 'o Siulai	'Aho 'Alo'i mo e Hilifaki kalauni 'Ene Afio Taufu'ahau Tupou IV
4 'o Novema	'Aho Konisitutone
4 'o Tisema	'Aho 'o Tupou I
Tisema	Malolo Kilisimasi, fakatatau ki he tu'utu'uni fakatu'i, anga maheni 23 'o Tisema – 1 'o Sanuali (fakakatoa)

Fakatokanga:

- (1) Tukukehe 'a e Falaite Lelei mo e Monite Toetu'u, 'oku 'ikai Liliu 'a e ngaahi 'aho mei he ta'u ki he ta'u.
- (2) Ka hoko 'a e 'aho malolo 'i ha Sapate, 'e fakahoko 'a e 'aho malolo fakapule'anga 'i he Monite hono hoko.
- (3) Ha to e 'aho malolo kehe kuo fokotu'u 'e he 'Ene 'Afio 'i he Fakataha Tokoni 'i he Lao ki he Ngaahi 'Aho Malolo (VAHE.51).

TU'UTU'UNI NGAUE 11: FEHIKITAKI

11.1 Fehikitaki tu'uma'u

Ko e fehikitaki tu'uma'u ko ha hiki ki ha lakanga 'i ha feitu'u fo'ou ke ngaue 'i ha tu'unga tu'uma'u ('o 'ikai 'i ha le'ole'o pe ko ha tu'unga fakataimi).

11.2 Fokotu'u le'ole'o

- (1) 'Oku hoko 'a e fakanofu le'ole'o 'i ha fokotu'u ha taha ngaue ke ne fakahoko 'a e fatongia kotoa 'o ha taha ngaue kehe 'i ha tu'unga ma'olunga ange 'i he Ngaue Fakapule'anga 'a ia 'oku ne:
 - (a) mama'o 'i ha'ane malōlō 'eve'eva, malōlō makehe, malolo ako kae vahe, malolo puke pe malolo fa'ele;
 - (b) mama'o 'i ha ako fakaloto fonua pe ki muli (keheange mei ha sikolasipi kuo foaki kiate ia 'i muli 'a ia kuo pau ke to e fakangaue'i), 'i ha konifelenisi, fakataha pe ki ha ngaahi taumu'a tatau kehe; pe
 - (c) hiki ki ha lakanga ma'olunga, fakafisi, malolo mei he ngaue pe tuli.
- (2) Kuo pau ki he taha ngaue fokotu'u le'ole'o' ke ne ma'u kotoa 'a e (ngaahi 'uhinga mo e ngaahi tu'unga) 'o e lakanga/tu'unga ma'olunga ange'.
- (3) 'E ala 'oatu ha totongi ki he taha ngaue ki he kotoa pe kongā 'o e faikehekehe 'i he vahenga 'o e taha ngaue mo e vahenga ma'ulalo taha 'o e fa'ahinga lakanga 'oku le'ole'o ai 'a e taha ngaue.
- (4) Ka fakanofu ha taha ngaue ke le'ole'o 'i ha lakanga ma'olunga ange, 'oku 'amanaki ke fakahoko foki 'e he taha ngaue ko ia 'a e ngaahi fatongia 'i hono lakanga 'o'ona. Tukukehe 'i ha ngaahi me'a 'i he taimi 'oku le'ole'o ai 'e fiema'u ia ke hiki ki ha feitu'u 'e taha pea 'e ala fakanofu ha taha ngaue ke le'ole'o 'i hono lakanga 'o'ona. Ko e ngaahi leole'o ko ia kuo pau 'e fiema'u ke fakapapu'i 'e he Sekelitali ki he Komisoni Ngaue Fakapule'anga.
- (5) Ko e fokotu'u le'ole'o' 'oku fiema'u ke fakangofua 'e he Pule 'o e Potungae'. Ko e fokotu'u ke le'ole'o 'i he lakanga 'o e Pule 'o e Potungae' 'e fiema'u ke fakangofua 'e he Minisita'.

11.3 Ngaahi fakamole mo e ngaahi totongi 'o e fehikitaki

Kuo pau ke tu'utu'uni'i 'e he Komisoni Ngaue Fakapule'anga 'i he loto ki ai 'a e Kapineta 'a e totongi fakafoki fe'unga ki he ngaahi fakamole mo e ngaahi totongi 'i he taimi 'oku fehikitaki ai 'a e kau ngaue.

11.4 'Ikaiki ngofua ki he totongi fehikitaki

'Oku 'ikai ngofua 'a e totongi mo e ngaahi fakamole 'i he:

- (a) fehikitaki tautea;
- (b) 'uluaki fakanofu ki he ngaue fakapule'anga; pe
- (c) ko e fehikitaki ko e kole 'a e taha ngaue tu'unga 'i he tokoni-'ofa ki ha faingata'a pe ngaahi 'uhinga kehe.

11.5 Famili mo e taha ngaue 'oku mali

- (1) Koe'uhi ko e taumu'a 'o e faka'uhinga lea, ko ha "famili" 'oku 'uhinga ki ha husepaniti, uaifi mo e fanau tauhi (hange kuo faka'uhinga'i 'i he Lao ki he Tukupau Vahenga).
- (2) Koe'uhi ko e taumu'a 'o e Tohi Tu'utu'uni Ngaue, ko e taha ngaue mali ko ha taha ngaue 'oku nofo mo hono mali 'i hono feitu'u ngaue'anga tu'uma'u kimu'a 'i he 'aho na'e fokotu'u ai ki he lakanga pe ko ha uitou 'oku ne 'oatu 'a e tauhi taimi

kakato ki he fanau tauhi (hange 'oku faka'uhinga'i 'i he Lao ki he Tukupau Vahenga).

11.6 Totongi nofo 'i ha fehikitaki tu'uma'u

- (1) Kuo pau ke 'oatu ha totongi ki he nofo 'i ha hiki tu'uma'u ha taha ngaue ki he motu 'oku 'i ai 'a e lakanga.
- (2) Kuo pau ke totongi faka'angataha 'a e totongi nofo 'i loto 'i he 'aho 'e 14 mei he'enua mavahe ki he feitu'u 'oku 'i ai 'a e lakanga.
- (3) 'E 'i ai 'a e totongi nofo 'e 'oange 'i he totongi 'e fakapapau'i 'e he Komisoni Ngaue Fakapule'anga' pea tali 'e he Kapineti.
- (4) Ko e fatongia 'o e Potungau 'oku nau talitali 'a e taha ngaue hiki atu' ke totongi 'a e "totongi nofo".

11.7 Ngaue fakataimi 'i ha ngaue'anga kehe

- (1) 'E ala ngaue fakataimi ha taha ngaue 'i he Ngaue fakapule'anga ki ha kautaha fakafeitu'u pe fakavaha'a pule'anga 'i muli pea ki ha kautaha 'i Tonga ni ki he vaha'a taimi 'o a'u ki he ta'u 'e 3 kuo fakamo'oni ki ai 'a e Minista pea tali 'e he Komisoni Ngaue Fakapule'anga.
- (2) Kuo pau ke ta'e totongi 'a e ngaue fakataimi ko ia, pea ka 'i ai ha malolo fakata'u kuo tatanaki kuo pau ke tomu'a fakahoko ia.

11.8 Ngaue Fale'i Taimi Nounou mo ha Kautaha mei tu'a

- (1) Ko e loloa 'o ha ngaue fale'i taimi nounou mo ha kautaha mei tu'a 'oku totonu ke 'oua na'a toe laka hake 'i he mahina 'e tolu'.
- (2) Ko ha taha ngaue 'oku fakakaukau ke fakahoko ha fa'ahinga ngaue fale'i taimi nounou kuo pau ke ne 'uluaki ma'u ha ngofua mei he Komisoni Ngaue Fakapule'anga'.
- (3) 'E lava ke ngaue'aki 'e he taha ngaue' 'a 'ene ngaahi 'aho malolō kuo tatanaki ke fakakakato 'aki 'a e ngaahi taimi 'o 'ene mama'o', pea 'i he taimi kapau 'oku 'ikai ha ngaahi 'aho malolō te ne ma'u, pea 'e lau leva 'a e taimi na'e mama'o ai' ko e malolō ta'e ma'u vahenga.

11.9 Fehikitaki 'uhinga tokoni-'ofa ki ha faingata'a

- (1) Ko ha taha ngaue 'oku 'i ai ha'ane 'uhinga lelei tokoni-'ofa ki ha faingata'a ke ne kole ke hiki ki ha lakanga tatau 'i ha feitu'u kehe (pe 'i ha me'a makehe, 'i ha Potungau kehe) kuo pau ke ne fakahu ha'ane kole ki he Pule Potungau.
- (2) Kapau 'e fiemalie 'a e Pule Potungau ki he ngaahi 'uhinga tokoni-'ofa ki ha faingata'a, 'e ngofua ke ne tuku atu ki he Komisoni Ngaue Fakapule'anga ke feinga ke fakahoko ha fehikitaki faka-loto Potungau.
- (3) Kuo pau ke totongi 'e he taha ngaue ha ngaahi fakamole fekau'aki mo e to e fehikitaki ko ia.

11.10 Ke teuteu 'e he taha ngaue 'a e fehikitaki

- (1) 'Oku 'ata ki ha taha ngaue 'oku fiema'u ke hiki faka-potungau ki ha lakanga 'i ha feitu'u kehe pe ki ha Potungau kehe ke ne kumi ha taha ngaue 'i he tu'unga tatau mo e sikeili vahenga tatau, 'a ia 'e loto ke na fetongi lakanga.
- (2) 'Oku fiema'u 'a e felotoi 'a e ongo Pule 'o e Potungau ko ia pea mo e Komisoni Ngaue Fakapule'anga kimu'a pea toki fakahoko 'a e fetongi.
- (3) Kuo pau ke totongi 'e he taha ngaue ha ngaahi fakamole fekau'aki mo e to e fetongi ko 'eni.

11.11 Fanongonongo 'o e fehikitaki

Ko e ngaahi Potungaue 'oku tuku atu 'enau kau ngaue 'i he fehikitaki, 'e 'oatu ki ai 'a e fanongonongo 'aho 'e 14 ke fakahoko 'a e fehikitaki.

TU'UTU'UNI NGAUE 12: TOTONGI VAHENGANGA MO E NGAAHI TOTONGI

12.1 Ngaahi Makatu'unga 'o e Founa Vahenga

'E ngaue'aki 'a e ngaahi makatu'unga ko 'eni ki he vahenga:

- (a) ke malava totongi 'a e vahenga 'e he Pule'anga, lelei mo taau mo e mo'ui faka'ekonomika 'a Tonga;
- (b) ko e tu'utu'uni vahenga kuo pau ke ne fakahoko 'a e faifatongia 'o e lakanga mo e vahe 'a e taha ngaue 'oku taau ke ne ma'u;
- (c) 'e ngaue'aki 'a e fakamahu'inga'i 'o e lakanga ke sivi'i pe to e sivi'i 'a e tu'unga 'o ha lakanga;
- (d) ko e ngaahi fatongia 'oku fakahoko 'e ha taha 'oku ne ma'u ha lakanga 'e tatau pe mo ia 'oku fakafuofua 'aki 'e he fakamahu'inga'i 'o e lakanga ke fakapapau'i 'a e tu'unga 'o e lakanga;
- (e) 'e to e vakai'i 'a e sikeili vahenga fakata'u 3 koe'uhi ke fakapapau'i 'a e fetu'aki 'a e vahenga 'i he fa'ahinga lakanga kehekehe mo e ngaahi me'a ki hono kei tauhi 'a e fakahu mai 'o e kau ngaue;
- (f) 'e ngaue'aki ha founa vakai'i 'o e founa fakahoko fatongia 'oku lelei mo fakapotopoto mo'oni ke fakapapau'i 'aki 'a e kau ngaue 'oku taau ke fakatokanga'i 'enau founa fakahoko fatongia 'i he lakanga;
- (g) 'e liliu mei he taimi ki he taimi 'a e sikeili vahenga ke fenapasi mo e ngaahi liliu 'i he totongi nofo;
- (h) 'e ngaue'aki 'a e fakalahi vahenga ke fakatokanga'i'aki ha taha ngaue 'oku mahulu hake 'ene fakahoko fatongia;
- (i) ha totongi faka'angataha ke fetongi 'aki 'a e vahenga, 'e ala foaki ha ngaahi totongi fakalahi ki he kau ngaue 'oku taau ke nau ma'u 'i he taupotu ki 'olunga 'o honau sikeili vahenga;
- (j) 'e ngofua ke ma'u 'e ha taha ngaue ha totongi fakalahi 'oka pau kuo ne lava'i ha fakamo'oni ako pau, ma'olunga pea mo 'aonga mei ha 'univesiti 'iloa mo e fakamo'oni ako fakangaue.
- (k) ko e kau ngaue 'oku pehe ne fu'u lahi 'enau totongi 'e ta'ofi 'enau vahe kae'oua ke fai hano fakalelei'i;
- (l) ko ha liliu 'i he vahenga 'e fakahoko ia ha taimi 'a ia 'e ala faingamalie ki he Pule'anga ke totongi.

12.2 Pule'i 'o e totongi vahenga mo e totongi ngaue

- (1) Kuo pau ki he Pule 'o e Potungaue ke fakapapau'i 'oku 'i ai ha founa pule'i fe'unga 'o e ngaue pea mo e lahi 'o e ngaahi totongi vahenga mo e totongi ngaue.
- (2) Kuo pau ke fakapapau'i 'e he kau Pule 'o e Potungaue 'oku 'oatu 'a e ngaahi fakahinohino fakaikiiki ki he kau tauhi pa'anga, tauhi taimi mo e kau pule ngaue 'a e founa ke ngaue'aki ki he lekooti mo vakai'i 'o e ma'u ngaue mo e 'ovataimi kuo fakamafai'i mo e ngaue kuo fai.

12.3 Ngaahi sikeili 'o e vahenga mo e totongi ngaue

Kuo pau ki he Komisoni Ngaue Fakapule'anga 'i he loto ki ai 'a e Kapineti ke fokotu'u 'a e sikeili ki he ngaahi sikeili vahenga mo e totongi ngaue ma'ae:

- (a) ngaahi fa'ahinga mo e ngaahi tu'unga kotoa;
- (b) kau ngaue lau'aho; mo e

(c) kau ngaue aleapau.

12.4 Vahenga 'i he fakanofu ki ha lakanga

Ko ha taha ngaue kuo fakanofu fo'ou ki ha lakanga kuo pau ke vahe 'i he poini kamata 'o e sikeili vahenga 'o e lakanga 'oku fakanofu ia ki ai.

12.5 Vahenga 'i ha hiki hake

- (a) Ko ha vahenga 'o ha taha ngaue na'e si'i hifo 'i he poini kamata 'o e lakanga fo'ou', kuo pau ke ne ma'u 'a e vahenga kamata' pea ko e 'aho ke hilifaki ai 'a e fakalahi vahenga' 'oku ha 'i he tu'utu'uni ngaue 12.8 'i lalo'. Pea kapau ko e faikehekehe 'i he vaha'a hono vahenga' mo e poini kamata 'o e lakanga fo'ou' 'oku si'i hifo 'i he 'uluaki fakalahi vahenga kakato 'i he vahenga ki he lakanga fo'ou' pea te ne ma'u leva 'a e fakalahi vahenga 'e taha.
- (b) Kapau ko e taha ngaue' na'e totonu ke ne ma'u 'a e fakalahi vahenga faka'osi 'o e sikeili vahenga 'o hono lakanga kimu'a' pea kapau ko e poini ma'olunga taha 'i he sikeili ko ia' 'oku tatau mo e poini kamata 'o e sikeili fo'ou, pea te ne ma'u pe 'a e poini kamata' ka te ne tauhi pe 'a hono 'aho fakalahi vahenga motu'a'.
- (c) Kapau ko e taha ngaue' 'oku hiki hake ki ha lakanga ko e poini kamata 'o e sikeili vahenga ko ia', 'oku tatau pe 'oku toe si'i hifo 'i he vahenga na'a ne ma'u leva kimu'a pea hiki hake', te ne ma'u leva 'a e fakalahi vahenga 'e taha 'i he sikeili fo'ou' pea ko e 'aho ke hilifaki ai 'a e fakalahi vahenga' 'oku ha 'i he tu'utu'uni ngaue 12.8 'i lalo'.
- (d) Kapau 'e hiki hake ha taha ngaue ki ha lakanga 'oku lolotonga le'ole'o ai, 'e vahe 'i he vahenga 'oku ne ma'u lolotonga hono fakanofu le'ole'o' pea ko e 'aho ke hilifaki ai 'a e fakalahi vahenga' ko e 'aho na'e kamata le'ole'o ai'.

12.6 Vahenga 'o e to e fakangaue'i

Kuo pau ko e anga maheni hono totongi 'o ha taha ngaue kuo to e fakangaue'i ke 'i he tu'unga totongi ko ia na'a ne ma'u 'i he taimi na'e fakafisi ai tuku kehe:

- (a) ka to e fakangaue'i ha taha ngaue 'i ha lakanga ma'olunga ange, 'e fika'i 'ene totongi 'i he tu'utu'uni anga maheni ki he totongi kamata, 'a ia ko e ma'ulalo taha 'o e sikeili vahenga ko ia;
- (b) ka to e fakangaue'i 'a e taha ngaue 'i ha lakanga ma'ulalo ange, 'e to e kamata 'i he poini ofi taha ki he poini ko ia na'e nofo ai pea 'e kau 'a 'ene taukei fe'unga kimu'a 'i hono tu'utu'uni ha to e tanaki atu ha totongi fakalahi;
- (c) ka to e fakangaue'i 'i he'ene sikeili motu'a, pea kapau na'e fakalele'i 'a e sikeili 'o e vahenga talu 'ene nofo, kuo pau ke to e kamata 'i he sikeili 'o e poini na'e nofo ai, pea ke totongi 'i he tu'unga fo'ou 'o e poini 'o e sikeili ko ia, pea 'e kau 'a 'ene taukei kimu'a 'i hono tu'utu'uni ha to e tanaki atu ha totongi fakalahi;
- (d) kapau na'e tuli kimu'a 'a e taha ngaue, ko 'ene totongi kamata 'e 'i he poini ma'ulalo taha 'o e sikeili vahenga fe'unga.

12.7 Ngaahi totongi fakalahi

- (1) Ko e totongi fakalahi' ko ha fakalahi 'i he vahenga 'aki ha mahu'inga kuo fakamahino'i 'i hano fakakakato 'a e ngaahi tu'unga pau, 'a ia 'e toki 'oange 'i hono fakangofua 'e he Pule 'o e Potungau'e 'i he vaha'a taimi tatau kae 'oua ke a'u ki he lahi taha kuo fakaha. Kapau 'e 'ikai fakakakato 'a e ngaahi tu'unga ko ia, 'e toloi pe ta'ofi 'a e totongi fakalahi 'a e taha ngaue 'i ha fale'i 'a e Pule 'o e Potungau'e pea tali 'e he Komisoni Ngaue Fakapule'anga.

-
- (2) Kuo pau ko e foaki 'o e totongi fakalahi fakata'u 'e fekau'aki pe mo e fakahoko fatongia 'i he lakanga.

12.8 Ngaahi 'aho hilifaki fakalahi vahenga

- (a) Ko e kau ngaue ko ia na'e fakanofu pe hiki hake ki ha lakanga 'i ha 'aho 'oku tō 'i he kongā 'uluaki 'o e mahina' pea ko e 'aho ke hilifaki ai 'a e fakalahi vahenga' ko e 'aho 'uluaki 'o e mahina ko ia';
- (b) Ko e kau ngaue ko ia na'e fakanofu pe hiki hake ki ha lakanga 'i ha 'aho 'oku tō 'i he kongā ki mui 'o e mahina' pea ko e 'aho ke hilifaki ai 'a e fakalahi vahenga' ko e 'aho 'uluaki 'o e mahina hoko'.

12.9 Ngaahi totongi fakalahi fakata'u 'e ua

'I ha taimi 'e 'i ai ha taha ngaue 'oku faitatau 'ene fakahoko ngaue' 'i he mahulu pea mavahe kehe ange 'a e lelei 'i he'ene fai 'osikiavelenga mo failelei 'i ha vaha'a taimi 'o ha ngaahi ta'u, 'e ala fakangofua leva 'e he Komisoni Ngaue Fakapule'anga' ke foaki ki he tokotaha ngaue ko ia' 'a e ngaahi totongi fakalahi fakata'u 'e ua ki he'ene vahenga'. Ko hono fokotu'u atu ke 'oatu 'a e ngaahi totongi fakalahi fakata'u 'e ua 'oku totonu ke toki fakahu pe 'i he taimi 'oku totonu ke foaki ai 'a e totongi fakalahi fakata'u 'e ua 'o e vahenga'.

12.10 Fika'i mo hono Totongi 'o e Ngaahi Vahenga

Ko hono fika'i mo hono totongi 'o e ngaahi vahenga' kuo pau ke fakahoko 'o fakatatau ki he ngaahi tu'utu'uni kuo 'oatu 'e he Potungaue Pa'anga'.

12.11 Puke pe Ta'ofi 'o e Totongi atu 'o e Vahenga

Kuo pau ki he Pule 'o e Potungaue' ke ne fakapapau'i 'oku ta'ofi fakataimi leva 'a e totongi 'o e ngaahi vahenga' kapau:

- (a) ko e tokotaha ngaue' 'oku fakafisi pe malolo mei he ngaue';
- (b) ko e tokotaha ngaue' 'oku fakamalolo'i fakataimi 'o fakatatali ki ha fakatotolo 'i ha tukuaki'i ki ha faihala;
- (c) ko e tokotaha ngaue kuo 'ikai ke foki ki he ngaue' mei ha'ane malolo 'eve'eva, kae 'oua leva kuo fakahoko ha tu'utu'uni aofangatuku.

12.12 Ngaahi poini ki he totongi fakalahi'

12.12.1 Ko e ngaahi 'aho kamata ki hono foaki 'o ha ngaahi totongi fakalahi 'oku anga pehe ni:

- (a) ko e kau ngaue 'oku nau mama'o ki ha fonua muli pe 'oku nau malolo 'i he taimi kuo nau lava'i lelei ai ha feinga ako – ko e 'aho 'oku nau toe kamata ngaue ai'.
- (b) ko e kau ngaue lolotonga – ko e 'aho ne fakaha faka'ofisiale ai mei he 'Apiako'.

12.12.2 'Oku 'i ai 'a e totonu 'a e kau ngaue' ki he ngaahi poini ki he totongi fakalahi' 'i he ngaahi tu'unga ko 'eni':

- (a) kapau ko e tu'unga fakaako ma'ulalo taha 'oku fiema'u ki hono fokotu'u ki ha lakanga ko e Tohi Fakamo'oni Ako 'a Tonga' pe ko hono tatau, ko e tokotaha kuo fokotu'u 'oku ne ma'u 'a e Tohi Fakamo'oni Ako Kolisi Ma'olunga 'a e Pasifiki pe ko hono tatau 'e ma'u 'a e totongi fakalahi 'e taha 'i hono vahenga' 'i he sikeili vahenga 'oku ne 'i ai'. Ko ha tokotaha kuo fokotu'u 'oku 'i ai 'ene Fakamo'oni Ako 'i he Sivi hu ki he

-
- ‘Univesiti ‘a Nu’usila’ pe ko hono tatau ‘e ‘oange leva ‘a e totongi fakalahi ‘e ua ‘o hono vahenga’ ‘i he sikeili vahenga ‘oku ne ‘iai;
- (b) kapau ko e tu’unga fakaako ma’ulalo taha ki he fokotu’u ki ha lakanga ko e Tohi Fakamo’oni Ako Kolisi Ma’olunga ‘a e Pasifiki pe ko hono tatau, ko ha tokotaha kuo fokotu’u pea mo ha Fakamo’oni Ako ‘i he Sivi hu ki he ‘Univesiti ‘a Nu’usila’ pe ko hono tatau ‘e ‘oange ‘a e totongi fakalahi ‘e taha ki hono vahenga’;
- (c) kapau ko e tu’unga fakaako ma’ulalo taha ki he fokotu’u ki ha lakanga ko e Tohi Fakamo’oni Ako Kolisi Ma’olunga ‘a e Pasifiki’ pe ko hono tatau (kau ki ai mo e Fakamo’oni Ako ‘i he Sivi hu ki he ‘Univesiti ‘a Nu’usila’ pe ko hono tatau) ko ha tokotaha kuo fokotu’u kuo ne lava’i ha ngaahi lesoni ki ha ako mata’itohi mei he ‘Univesiti ‘o e Pasifiki Tonga’ (pe ko hono tatau mei ha ‘Univesiti ‘iloa) ‘e ‘oange ‘a e totongi fakalahi ‘e taha ki he lava’i ‘o e ngaahi lesoni tatau ki he ako mata’itohi ki he ta’u ‘e taha. Kuo pau ke tali ‘e he Komisoni Ngaue Fakapule’anga’ ‘a e ngaahi lesoni ki ha ako mata’itohi ‘oku ‘aonga mo felave’i mo e ngaue fakapule’anga’ kimu’a pea ‘oange ha totongi fakalahi pea kuo pau ke fakapapau’i mei he Senita ‘o e ‘Univesiti ‘o e Pasifiki Tonga’ kuo lava’i lelei ‘a e ngaahi lesoni tatau ‘o e ako mata’itohi ki he ta’u ‘e taha’;
- (d) ko ha taha ngaue ‘oku ne ma’u ha lakanga ‘i ha sikeili vahenga tatau pe toe laka hake ‘i he vahenga ki he kau ma’u mata’itohi’ ‘oku totonu ke ne ma’u ‘a e totongi fakalahi ‘e taha ‘i hono vahenga’ ‘i he taimi kuo ne ma’u ai ha Mata’itohi ‘uluaki (Bachelor) mei ha ‘Univesiti ‘iloa ‘i ha mala’e felave’i mo e ngaue ‘a e Potungaue’;
- (e) kapau ko e tu’unga fakaako ma’ulalo taha ki he fokotu’u ki ha lakanga ko e mata’itohi ‘uluaki ‘aonga mei ha ‘Univesiti ‘iloa, ko e tokotaha kuo fokotu’u mo ha Mata’itohi ua (Masters) ‘aonga mei ha ‘Univesiti ‘iloa ‘e ma’u ‘a e totongi fakalahi ‘e ua ‘i hono vahenga’;
- (f) ko ha tokotaha kuo fokotu’u mo ha Mata’itohi ua (Masters) mei ha ‘Univesiti ‘iloa ‘i ha mala’e ‘oku ‘aonga felave’i mo e ngaue ‘a e Potungaue ne fokotu’u ia ki ai’, ‘e ma’u ‘a e totongi fakalahi ‘e ua ‘i hono vahenga’;
- (g) ko ha tokotaha kuo fokotu’u mo ha Mata’itohi Toketa Filōsefa mei ha ‘Univesiti ‘iloa ‘i ha mala’e felave’i mo e ngaue ‘a e Potungaue ne fokotu’u ia ki ai’, ‘e ma’u ‘a e totongi fakalahi ‘e tolu ‘i hono vahenga’;
- (h) ko ha tokotaha kuo fokotu’u mo ha ngaahi mata’itohi ‘i he tu’unga tatau mei ha ‘Univesiti ‘iloa ‘e ma’u ‘a e totongi fakalahi ‘e taha ki he mata’itohi kotoa pe;
- (i) ko e kau ngaue kuo nau ma’u ha tipiloma pe ko hono tatau ‘o e tu’unga fakaako ko ia’, ko e taimi si’isi’i taha ki hono fakakakato ‘o e faka’ilonga ko ia’ ko e ta’u fakaako ‘e taha ‘i ha mala’e kuo tali ‘e he Pule’anga’ ‘e ma’u ‘a e totongi fakalahi ‘e taha ‘i hono vahenga’;
- (j) ko e kau ngaue ‘oku nau ma’u ha ngaahi lakanga ‘a ia ko e sikeili vahenga’ ‘oku ma’ulalo ange ia ‘i he sikeili vahenga ki he kau ma’u mata’itohi’ ka kuo nau lava’i lelei ‘o ‘ikai si’i hifo ‘i he tatau ‘o e ngaahi lesoni ki he ta’u fakaako ‘e taha ‘i he ‘Univesiti ‘o e Pasifiki Tonga’ (pe ko hono tatau mei ha ‘Univesiti ‘iloa), te nau ma’u ‘a e totongi fakalahi ‘e taha ‘i hono vahenga’. Kuo pau ke tali ‘e he Komisoni Ngaue Fakapule’anga’ ‘oku ‘aonga ‘a e ngaahi lesoni’ kae malava ke ‘oatu ‘a e totongi fakalahi’ pea kuo pau ke fakapapau’i mei he va’a kitu’a ‘a e Senita ‘a e ‘Univesiti ‘o e Pasifiki Tonga’ kuo nau lava’i lelei ‘a e ngaahi lesoni ‘o tatau ki he ako mata’itohi ta’u ‘e taha;

- (k) ko e kau ngaue 'oku nau ako sikolasipi taimi kakato 'i muli' kuo pau ke 'oatu 'a e totongi fakalahi fakata'u anga maheni 'o kapau 'e fakafiemale 'enau feinga ako';
- (l) ko e ngaahi poini ki he totongi fakalahi' fakata'u 'e totongi pe ia 'o a'u ki he ma'olunga taha 'o e sikeili vahenga ko ia'. 'I he taimi kuo a'u ai 'a e tokotaha ngaue' ki he ma'olunga taha 'o e sikeili vahenga, 'e toki 'oatu 'a e ngaahi poini ki he totongi fakalahi 'i hono vahenga' 'i ha taimi 'e toki hiki hake ai ki ha lakanga ma'olunga ange;
- (m) ko ha 'ofisa mo'ui 'a ia na'e ma'u mata'itohi mei ha 'Univesiti 'oku totonu ke fokotu'u ia 'i ha poini 'e taha ki 'olunga 'i he tu'unga sikeili vahenga ko ia' pea 'oange mo ha totongi fakalahi 'e taha 'i hono vahenga' 'i he fakakakato 'o 'ene ako ngaue'.

12.13 Totongi faifatongia

Ka 'i ai ha totongi faifatongia 'e 'oatu fakataha mo e fakanofu, kuo pau ko e totongi ko ia 'e 'oatu ki he taha 'oku ne ma'u 'a e lakanga 'i he taimi pe 'oku ne fakahoko 'a e ngaahi fatongia 'o e lakanga ko ia.

12.14 Totongi Le'ole'o

Ko ha taha ngaue 'oku fokotu'u le'ole'o, ke ne ma'u 'a e vahe 'i he totongi 'oku tatau mo e lahi 'oku ne ma'u 'o ka hiki hake ki he lakanga 'oku ne le'ole'o ai'.

12.15 Totongi Ngaue Tanaki Fakataimi

- (1) 'E ala 'oatu ha totongi ngaue tanaki fakataimi 'i ha kole ki ha taha ngaue ke fakahoko fakataimi 'a e ngaahi fatongia 'o ha lakanga 'a ia 'oku lahi ange 'i he ngaahi fatongia 'o hono lakanga, 'a ia ko e taha ngaue 'oku 'ikai te ne ma'u 'a e poto fe'unga ki he lakanga ko ia pe ko e faikehekehe 'i he lakanga 'oku fu'u lahi 'o 'ikai lava ai ke 'oange ke le'ole'o kakato.
- (2) Ko e mahu'inga 'e totongi ko e fakalahi ki he vahenga anga maheni 'e 'i he tu'unga ko e peseti 'e 10 'o e sikeili ma'ulalo taha 'o e lakanga 'oku ne ma'u fakataimi.

TU'UTU'UNI NGAUE 13: NGAahi TOTONGI FOLAU MO E FEITU'U

13.1 Fatongia Fakataimi

Kuo pau ko e ngaue fakataimi 'e 'ikai laka hake 'i he 'aho 'e 60 pea 'e ala fakalahi ki ha to e 'aho kakato 'e 60 'e he ma'u mafai na'a ne fakangofua 'a e hiki fakataimi.

13.2 Ngaahi totongi Folau Lolotonga Faifatongia 'i he Pule'anga

Kuo pau ki he Komisoni Ngaue Fakapule'anga 'i he loto ki ai 'a e Kapineta ke tu'utu'uni ha ngaahi fakamole mo e ngaahi totongi ke totongi atu ki he kau ngaue 'oku nau folau 'i he fatongia fakapule'anga 'i Tonga ni pe kuo pe kuo fokotu'u kenau hiki atu mei honau feitu'u ngaue 'anga maheni 'i ha fatongia fakataimi pea ke fokotu'u mo e ngaahi Tu'utu'uni Ngaue ke ngaue'aki.

13.3 Totongi Folau

Ko ha totongi folau ko e totongi ki ha:

- (a) mama'o 'i he po'uli kakato 'o kau ai 'a e folau mei he motu 'e taha ki he motu 'e taha, kau ai mo e ngaahi motu 'i he vahefonua tatau;
- (b) kau ngaue 'i 'uta 'a e Potungae Toutai 'oku vahe'i ke fetongi 'a e kau kauvaka 'i he vaka fakatotolo 'a e Potungae 'oku nau malolo.

13.3.1 Vaha'a taimi 'o e totongi folau

'E ala totongi 'a e totongi folau ki he taha ngaue 'oku hiki fakataimi 'o a'u ki he vaha'a taimi lahi taha ko e 'aho 'e 60 'i he ngaahi tu'unga totongi ko 'eni:

- (a) totongi kakato ki he 'uluaki 'aho 'e 28;
- (b) vahetolu 'e taha (1/3) 'o e totongi kakato ki he vaha'a taimi laka hake 'i he 'aho 'e 28.

'E ma'u kakato 'a e totongi folau 'e he kau ngaue 'oku nau 'a'ahi fakangaue pe hiki fakataimi, pea koe'uhi ko ha ngaahi faingata'a 'o e folau na'e 'ikai ala ta'ofi pe ko e fakalahi 'o e fatongia fakangaue pea pau ai ke nau nofo atu 'o loloaange 'i he 'uluaki 'aho 'e 28. Kuo pau ke fiema'u 'a e ngofua mei he Minisita ki he totongi atu 'o e totongi folau kakato.

13.3.2 'Ikaiki totongi atu ha totongi folau

Ka totongi 'e he Pule'anga 'a e ngaahi fakamole kotoa ki he nofo'anga, me'atokoni 'e 'ikai 'oatu ha totongi folau.

13.4 Founga folau fakangaue 'i he Pule'anga

- (1) Ko e anga maheni ki he fefolau'aki fakalotofonua ko e folau vaka, tukukehe 'a e Sekelitali Pule mo Sekelitali ki he Kapineti mo e Kau Pule 'o e Potungaue.
- (2) 'I he ngaahi me'a kehe, kuo pau 'e fiema'u ke tomu'a fakangofua 'e he Minisita ke folau vakapuna.

13.5 Totongi folau ki muli 'i he ngaahi fatongia fakapule'anga

Kuo pau ki he Potungaue Pa'anga pea tali 'e he Kapineti ke fokotu'u 'a e ngaahi founga mo tu'utu'uni 'a e ngaahi totongi mo e ngaahi fakamole ki he kau ngaue 'oku nau folau ki muli 'i ha ngaahi fatongia fakapule'anga.

13.6 Folau ki muli fakapa'anga 'eha fakafofonga muli

- (1) Ka fakapa'anga kotoa 'e ha Fakafofonga muli 'a e ngaahi fakamole folau, nofo'anga, me'atokoni, fefononga'aki mo e ngaahi me'a felave'i mo ia, kuo pau 'e 'ikai totongi 'e he Pule'anga ha totongi totongi folau faka'aho.
- (2) Kapau 'oku fakapa'anga fakakonga pe 'a e folau ko ia, hange ko 'eni, ka totongi pe 'e he kautaha muli 'a e nofo'anga mo e me'atokoni 'o 'ikai kau ai 'a e totongi ki he ngaahi me'a fekau'aki mo ia, kuo pau ke fakangofua 'e he Kapineti ke totongi 'a e totongi folau faka'aho 'i he ngaahi me'a pehe.

13.7 Totongi tu'u'anga fakafeitu'u

- (1) 'E ala totongi ha totongi tu'u'anga fakafeitu'u 'i he tu'unga totongi 'e tu'utu'uni 'e he Komisoni Ngaue Fakapule'anga pea tali 'e he Kapineti.
- (2) 'Oku totongi 'a e totongi tu'u'anga fakafeitu'u ko e konga 'o e vahenga fakata'u.
- (3) 'Oku totongi atu 'a e totongi tu'u'anga fakafeitu'u 'i he ngaahi feitu'u ko 'eni: 'Atataa mo 'Eueiki 'i Tongatapu, ngaahi motu 'o Vava'u ('ikai kau 'a 'Uta Vava'u mo e ngaahi feitu'u 'e lava ke a'u ki ai 'i he ngaahi 'ahanga pe ofi ki he motu lahi) ngaahi 'otu motu 'o Ha'apai ('ikai kau 'a Lifuka mo Foa), Niuatoputapu mo Niuafou.
- (4) Kuo pau 'e 'ikai ke totongi atu ha totongi tu'u'anga fakafeitu'u kiha taha ngaue 'oku ne malolo 'eve'eva pe kuo ne mama'o mei fetu'u ngaue 'o laka hake he 'aho 'e 14. Kuopau koe totongi tu'u'anga fakafeitu'u 'e totongi pe 'o ngata 'i he 'aho hono 14 'oku mama'o ai.

TU'UTU'UNI NGAUE 14: ME'ALELE 'A E PULE'ANGA

14.1 Fakalukufua

Ko e ngaahi me'alele kotoa 'a e Pule'anga ko e koloa 'a e Pule'anga 'o 'Ene 'Afio. 'E ngofua ki he Kapineti 'a 'Ene 'Afio ke fakafoki mei ha Potungaue pea ke 'ave ki ha Potungaue kehe 'i ha taimi pe ha me'alele kuo vahe'i ki ha Potungaue. Kuo tuku atu ki he ngaahi Potungaue 'a e ngaahi me'alele ke nau malava 'o fakahoko 'aonga mo fakapotopoto honau ngaahi fatongia ki he fonua.

14.2 Faka'ilonga'i

'Oku fiema'u 'a e ngaahi Potungaue ke faka'ilonga'i 'a e ngaahi me'alele 'oku nau tauhi 'aki ha faka'ilonga fe'unga, matu'aki tokanga'i mo ngaue'aki pe ki he ngaahi taumu'a 'a e Pule'anga.

14.3 Ngaahi fiema'u 'a e Lao

Kuo pau ke fakapapau'i 'e he Pule 'o e Potungaue ko e kotoa 'a e ngaahi me'alele 'a e Potungaue kau ai mo e ngaahi me'alele kuo 'omai 'i he polokalama tokoni 'oku fakakakato 'a e ngaahi fiema'u 'a e Lao ki he Fe'alu'aki 'i he Hala mo e Ngaahi Tu'utu'uni.

14.4 Fakangofua ke faka'uli he ngaahi me'alele 'a e Pule'anga

Ko e kau ngaue 'eni 'oku fakangofua ke faka'uli 'i ha me'alele 'a e Pule'anga 'i ha fatongia fakapule'anga:

- (a) kau ngaue kuo fakanofu ki he ngaahi lakanga faka'uli, tatau aipe pe ngaue tu'uma'u pe totongi lau'aho;
- (b) kau ngaue kuo fili 'e he Pule Potungaue ke tokoni 'i ha fiema'u ha ngaahi fatongia faka'uli.

14.5 Ke tauhi 'e he faka'uli ha tohi loka

Kuo pau ke tauhi 'e he faka'uli kotoa ha tohi loka ki he ngaahi taumu'a ke lekooti 'a e fakamatala 'aonga felave'i mo e ngaue'aki 'a e ngaahi me'alele 'oku ne tokanga'i.

14.6 Ngaue'aki 'osi fakamafai'i

- (1) 'E ngofua ki he ni'ihii 'oku ngaue 'i he Potungaue 'oku nau fakahoko 'a e ngaahi ngaue 'oku fiema'u 'i he feitu'u mo e taimi 'oku 'ikai 'i ai ha me'alele, ke ngaue'aki 'a e ngaahi me'alele 'a e Pule'anga 'o fakatatau ki ha tomu'a fakangofua 'e he Kau Minisitaa pe ko e ongo Kovana. Ko e fakamafai'i kuo pau ke fakahoko 'i he tohi pea ke to'o holo 'e he faka'uli 'o e me'alele ko ia.
- (2) Ka fiema'u ha me'alele ke ngaue'aki ki ha ngaue 'a e Potungaue 'oku fakahoko 'i tu'a he houa ngaue anga maheni kuo pau ke fakangofua 'i ha tohi 'e he Kau Pule Potungaue ha lele pehe pea ke to'o holo 'e he faka'uli ko ia 'a e tohi fakamafai ko ai.

14.7 Ngaahi monu'ia fakame'alele

- (1) 'E 'oatu 'e he Pule'anga ki he Sekelitali Pule mo Sekelitali ki he Kapineti ha me'alele ke 'alu ki he, pe mei he ngaue mo 'alu ai ki he ngaahi ngaue fakapule'anga kehe 'a e Potungaue.
- (2) 'E ngofua ki he kau Pule Potungaue ke ngaue'aki a e ngaahi me'alele ki he ngaahi taumu'a fakaofu'ituitui 'i tu'a 'i he ngaahi houa ngaue kae fakatatau ki he ngaahi me'a ko 'eni:

- (a) kuo pau ke fika ‘uluaki pe ‘a e ngaahi fiema’u mo e ngaahi me’a ‘oku tokanga ki ai ‘a e Minisita pea mo e Potungaue;
- (b) kuo pau ke fakafoki ki he va’a me’alele ‘a e Potungaue ‘a e ‘u me’alele na’e ngaue’aki ‘i tu’a ‘i he houa ngaue ‘e he Kau Pule Potungaue pea ke fakafaingamalie ki he ngaue ‘a e Potungaue lolotonga ‘a e ngaahi houa ngaue;
- (c) ko e Pule Potungaue pe ‘e ngofua ke faka’uli ‘i he me’alele kapau ‘oku ne ngaue’aki ‘a e me’alele ko ia ki he ngaahi me’a fakafu’ituitui pea ‘i tu’a ‘i he ngaahi houa ngaue.

14.8 Ngaahi tukui motu

‘E ngofua kihe Pule Potungaue ke ne ‘oatu ha tohi fakangofua kihe ‘ofisa pule ngaue ‘i he ngaahi va’a ‘i he tukui motu kenau ngaue’aki ‘a e ngaahi me’alele fakapule’anga ‘i tu’a ‘i he taimi ngaue fakapule’anga ‘o fakatatau moe ngaahi tu’utu’uni ‘oku ne pehe ‘oku taau.

14.9 Tau’anga Me’alele

Ko e fatongia ‘o e Pule Potungaue ke tauhi ke malu ‘a e me’alele ‘a e Potungaue. ‘Oku tapu ke tau ‘a e ngaahi me’alele ‘a e Pule’anga ‘i he ngaahi ‘api fakafu’ituitui tukukehe ka fakangofua tohi ‘e he Minisita.

14.10 No fakafu’ituitui

‘E ‘ikai lava ke no ke ngaue’aki fakafu’ituitui ‘a e ngaahi me’alele ‘a e Pule’anga, tuku kehe ‘a e me’alele ko hono natula kuo fakamahino’i ‘a ia kuo faka’ata ‘e he Pule’anga.

14.11 Ngaue hala’aki mo e tautea

- (1) ‘E ngofua ‘i he fakakaukau ‘a e Pule’anga ke tautea pa’anga, fakahifo mei ha lakanga, tuli mo/pe faka’ilo ki he ngauehala ‘aki ‘e ha taha ngaue pe Tokotaha Ngaue Tokoni ‘i he’ene loto ke fai pe maumau’i he ta’etokanga ha me’alele ‘a e Pule’anga.
- (2) Ka ‘i ai ha taha ngaue ‘oku ‘ikai totonu ke ne ngaue’aki ‘a e me’alele ‘a e Pule’anga ‘e ‘ilo’i kuo ne ngaue’aki ha me’alele ‘a e Pule’anga ki ha ‘uhinga kehe mei he ngaue ‘a e Pule’anga pe ko ia kuo fakamafai’i ‘e he Pule’anga, ‘e ala faka’ilo \$200 pe ha mahu’inga kehe ‘e tali ‘e he Komisoni Ngaue Fakapule’anga pea ‘e lava ke fakahifo mei he lakanga pe tuli.
- (3) ‘E ngofua ke faka’ilo ki he maumau tu’utu’uni ‘e he Kapineta ‘a e Pule Potungaue kau tonu ko ia ki he ngaue hala’aki ‘o hange kuo ha atu ‘i he palakalafi ko ‘eni.

14.12 Ngaahi fakatu’utamaki kau ai ‘a e ngaahi me’alele ‘a e Pule’anga.

Ka ‘i ai ha fakatu’utamaki ‘oku kau ai ha me’alele ‘a e Pule’anga kuo pau ke muimui ki he ngaahi Tu’utu’uni Ngaue ko ‘eni:

- (a) kuo pau ke lipooti ‘a e fakatu’utamaki ‘e he taha ngaue felave’i tonu mo ia ‘i he vave taha ‘e ala lava ki he Pule ‘o e Potungaue pea mo e Potungaue Polisi;
- (b) kuo pau ki he Pule ‘o e Potungaue ke ne fakahu ha lipooti kakato ‘o e fakatu’utamaki, kau ai ‘a e lipooti ki he kau polisi mo e fakamatala ‘a e taha ngaue mo e ngaahi fokotu’u fe’unga ki he Sekelitali ‘o e Komisoni Ngaue Fakapule’anga ‘i he vave taha.

TU'UTU'UNI NGAUE 15: NGAHI FALE 'O E PULE'ANGA

15.1 Vahevahe

Ko e vahevahe 'o e ngaahi fale nofo'anga 'o e Pule'anga 'i Tongatapu kuo pau ke fakapapau'i 'e ha Komiti Fale 'a ia ko e kau Memipa 'eni:

Minisita Ngaue	-	Sea
Talekita Ngaue	-	Memipa
Sekelitali Pa'anga	-	Memipa
Sekelitali Komisoni Ngaue Fakapule'anga	-	Memipa
Talekita Palani	-	Memipa
Tokoni Talekita Ngaue	-	Sekelitali

15.1.1 Kuo pau ke fai 'a e vahevahe fakatatau mo e ngaahi fakahokohoko mo e ngaahi tu'unga ko 'eni:

(1) Fika 'Uluaki

Kau Minista 'o e Kalauni. 'Oku 'ikai 'oatu ha ngaahi tu'unga fekau'aki mo e loloa 'o e nofo.

(2) Fika Ua

Kau Pule Potungau mo e kau Ngaue mei Muli 'a ia 'oku kau 'a e nofo'anga 'i he ngaahi tu'unga 'o hono fakanofu. 'Oku 'ikai 'oatu ha ngaahi tu'unga fekau'aki mo e loloa 'o e nofo tukukehe 'i he felave'i mo ha kau ngaue muli, 'e fakapapau'i ia 'e he loloa 'o 'enau aleapau.

(3) Fika Tolu

Kau 'ofisa ma'olunga kapau 'e faingamalie hili hono fakakakato 'a e fika 'uluaki mo e ua ka 'i he ngaahi tu'unga ko 'eni:

(a) kapau 'oku 'i ai ha 'apikolo 'o e taha ngaue pea 'oku lolotonga langa ai ha fale, kuo pau ke ne mavahe mei he fale nofo'anga 'o e Pule'anga 'i he 'osi 'a e langa hono fale;

(b) 'oku 'ikai ha totonu 'a ha taha ngaue 'oku 'i ai hano fale 'i Tongatapu ki ha fale nofo'anga faka- Pule'anga tukukehe ka fiema'u ke ne nofo ofi ki he feitu'u 'oku ngaue ai ke fakahoko 'a e ngaahi fatongia 'i he tu'a taimi ngaue maheni, pea 'oku fu'u mama'o hono 'api mei he feitu'u ngaue'anga.

(4) Ko e fatongia vahevahe 'o e fale nofo'anga fakapule'anga 'i Vava'u mo Ha'apai 'oku 'i he Kovana pea ko e feitu'uu kehe ko e Fakafofonga 'o e Pule'anga.

15.2 Ngaahi 'uhinga mo e ngaahi tu'unga

Ko e ngaahi 'uhinga mo e ngaahi tu'unga hono nofo'i 'o e fale nofo'anga fakapule'anga kuo pau ko ia 'e tu'utu'uni 'e he Pule'anga. Ka 'i ai ha taha ngaue 'e 'ikai faipau ki he ngaahi 'uhinga mo e ngaahi tu'unga 'e pau ke mavahe mei he fale nofo'anga.

15.3 Totongi nofo

'E ala to'o mei he vahe fakauike ua 'a e tokotaha ngaue' 'a e totongi nofo 'i he fale nofo'anga fakapule'anga. Ko e taha ngaue 'oku 'ikai totongi 'ene totongi nofo 'e pau ke mavahe mei he fale nofo'anga pea totongi mo e ngaahi mo'ua te'eki totongi. 'E fokotu'u 'e he Pule'anga mei he taimi ki he taimi 'a e levolo 'o e totongi nofo.

TU'UTU'UNI NGAUE 16: TA'OFI 'A E NGAUE

16.1 Fakalukufua

16.1.1 Mafai

- (1) 'E 'ikai ngofua ke fakangata ha ngaue 'a ha taha ngaue tu'uma'u pe ngaue aleapau ta'e loto ki ai 'a e Komisoni Ngaue Fakapule'anga.
- (2) Kuo pau ke fiema'u 'a e ngofua 'a e Minisita 'i ha me'a fekau'aki mo e kau ngaue totongi lau'aho.

16.1.2 Malolo kimu'a pea ngata 'a e ngaue

Ko e malolo kimu'a pea ngata 'a e ngaue ko e palanisi ia 'o e malolo fakata'u 'oku tonu ke 'oange ki he taha ngaue 'i he 'aho 'o 'ene fakafisi pe malolo mei he ngaue.

16.1.3 Fakaha ki he Komisoni Ngaue Fakapule'anga mo e Fale Pa'anga

Kuo pau ke fakaha leva ki he Komisoni Ngaue Fakapule'anga mo e Potungae Pa'anga 'e he Potungae kau tonu, 'i he ngaahi fakangata kotoa 'a e loto 'a ha taha ngaue ke malolo mei he ngaue pe fakafisi.

16.1.4 Fika'i 'a e ngaue 'o e lakanga 'ikai malava ke ma'u vahenga malolo

Kuo pau ke fakakau 'a e ngaahi ngaue 'o e lakanga 'ikai malava ke ma'u vahenga malolo 'i hono fika'i 'o e ngaahi monu 'o e malolo 'a ia 'oku tokangaekina 'e he Pule'anga 'i hono 'oange 'a e totongi fakalahi ki he ta'u takitaha 'e fa na'e ngaue ai.

16.2 Fakafisi

16.2.1 Ngaahi vaha'a taimi 'o e fanongonongo

- (1) Ko e vaha'a taimi 'oku fiema'u 'i he fakafisi mei he ngaue ko e mahina 'e taha ki he kau ngaue ma'ulalo, 'a ia ko honau tefito'i vahenga 'oku si'i hifo 'i he poini ma'ulalo taha 'o e sikeili vahenga 'o e 'ofisa fakahoko ngaue ma'olunga pea mahina 'e tolu ki he kau ngaue ma'olunga 'a ia ko honau tefito'i vahenga 'oku tatau pe lahi ange 'i he poini ma'ulalo taha 'o e sikeili vahenga 'a e 'ofisa fakahoko ngaue ma'olunga.
- (2) 'E ngofua ke to'o pe holoki 'a e vaha'a taimi fanongonongo 'e he Komisoni Ngaue Fakapule'anga koe'uhi ko ha ngaahi 'ataakai makehe.

16.2.2 Fa'ao 'a e ngaahi totonu 'i he 'ikai fe'unga 'a e fanongonongo

- (1) Ko e kau ngaue kuo nau 'oatu ha fanongonongo fakafisi 'i ha taimi nounou ange 'i he taimi totonu, 'e fiema'u ke fa'ao 'a e vahe 'i he vaha'a taimi na'e nounou'aki 'e he fanongonongo kuo 'oatu mei he taimi fanongonongo kuo tu'utu'uni.
- (2) Ko e ngaahi totonu malolo ki he kau ngaue 'oku nau faka'amu ke fakafisi mei he Ngaue Fakapule'anga 'e malava ke ngaue'aki ke fakakakato 'a e konga pe ko e kotoa 'o e vaha'a taimi fakanongonongo 'o e fakangata 'a e ngaue.

16.2.3 Ngaahi totonu 'i he fakafisi

'Oku 'i ai 'a e totonu 'a e kau ngaue 'i he'enu fakafisi ke:

-
- (a) ma'u 'a e totongi malolo kimu'a 'i he ngata 'a e ngaue, hili hono to'o 'a e ngaahi mou'a ki he Pule'anga, 'o faka'angataha; mo e
 - (b) ngaahi monu ngaue 'i he ngata 'o e ngaue mei he Pa'anga Vahenga Malolo.

16.3 Malolo mei he ngaue

16.3.1 Ta'u motu'a ke Malolo mei he ngaue

Ko e kau ngaue kotoa 'e ngofua ke fiema'u 'e he Komisoni Ngaue Fakapule'anga ke malolo mei he ngaue 'i he a'usia 'a e ta'u motu'a ko e ta'u 60.

16.3.2 Ngaahi totonu 'i he malolo mei he ngaue

'Oku 'i ai 'a e totonu 'a e kau ngaue 'i he'enu malolo mei he ngaue ke:

- (a) ma'u 'a e totongi malolo kimu'a 'i he ngata 'a e ngaue, hili hono to'o 'a e ngaahi mou'a ki he Pule'anga, 'o faka'angataha; mo e
- (b) ngaahi monu ngaue 'i he ngata 'o e ngaue mei he Pa'anga Vahenga Malolo.

16.3.3 Ngaahi vaha'a taimi 'o e fanongonongo

- (1) Ko e vaha'a taimi 'oku fiema'u 'i he malolo mei he ngaue ko e mahina 'e taha ki he kau ngaue ma'ulalo, 'a ia ko honau tefito'i vahenga 'oku si'i hifo 'i he poini ma'ulalo taha 'o e sikeili vahenga 'o e 'ofisa fakahoko ngaue ma'olunga pea mahina 'e tolu ki he kau ngaue ma'olunga 'a ia ko honau tefito'i vahenga 'oku tatau pe lahi ange 'i he poini ma'ulalo taha 'o e sikeili vahenga 'a e 'ofisa fakahoko ngaue ma'olunga.
- (2) 'E ngofua ke to'o pe holoki 'a e vaha'a taimi fanongonongo 'e he Komisoni Ngaue Fakapule'anga koe'uhi ko ha ngaahi 'ataakai makehe.

16.4 Fakangata 'a e ngaue 'i he ngaahi 'uhinga ko e mahamahaki

16.4.1 Ngata 'a e ngaue 'i he ngaahi 'uhinga ko e mahamahaki

- (1) 'E ngofua ke fakangata e ngaue 'a ha taha ngaue 'e puke koe'uhi ko ha lavea pe mahaki fakasino pe faka'atamai 'o ne hoko ai 'o 'ikai malava ke fakahoko lelei 'a e ngaahi fatongia 'o hono lakanga.
- (2) Kuo pau ke alea'i 'e he Pule Potungaue 'o e taha ngaue ke 'omai ha lipooti fakafaito'o ki he tu'unga 'o e taha ngaue mei he Talekita 'o e Mo'ui.
- (3) Kuo pau ke 'oatu fakataha 'eni mo e lipooti 'a e Pule Potungaue ki he anga 'o e faifatongia 'a e taha ngaue ki he Komisoni Ngaue Fakapule'anga 'i he 'uluaki faingamalie.

16.4.2 Ngaahi totonu 'i he fakangata 'a e ngaue 'i he ngaahi 'uhinga ko e mahamahaki

Kuo pau ke 'oange ki ha taha ngaue kuo tu'utu'uni ke fakangata 'ene faifatongia koe'uhi ko e mahamahaki 'a e ngaahi totonu tatau 'o hange pe ko ha'ane malolo mei he ngaue.

16.5 Fakangata 'i he ngaahi 'uhinga ko e 'ikai 'aonga

16.5.1 Tu'utu'uni ke fakangata 'a e ngaue 'i he 'uhinga ko e 'ikai 'aonga

Kuo pau ke fakahoko ha tu'utu'uni ke fakangata 'a e faifatongia 'a ha taha ngaue kuo fakamaau'i pea tu'utu'uni'i kuo 'ikai to e malava ke fakahoko fakapotopoto hono ngaahi fatongia.

16.5.2 Ngaahi 'uhinga hono fakangata

Ko e ngaahi 'uhinga ki ha fakangata 'o ha ngaue, ko e ta'e fakafiemale 'o e fakahoko fatongia pe ngaahi 'uhinga tautea maumau'i ha tu'utu'uni 'oku ne uesia 'a e ngaue fakapotopoto 'a e lakanga.

16.5.3 Vaha'a taimi fakatokanga mo e faka'ilo

- (1) Kuo pau ke 'oatu ha tohi fakatokanga totonu ki he taha ngaue 'o fakaha ai 'e ala fakangata 'ene ngaue kapau 'e 'ikai fakalakalaka 'ene fai fatongia fakataha mo ha fakamatala ki hono 'uhinga.
- (2) Kuo pau leva ke 'oatu ki he taha ngaue ha taimi 'ahi'ahi ko e mahina 'e 3, lolotonga ia 'e vakai'i 'a 'ene faifatongia.
- (3) Kapau 'e 'ikai fakalakalaka 'a e faifatongia 'a e taha ngaue ki ha tu'unga fakafiemale kuo pau ke faka'ilo 'a e taha ngaue 'i he founa tautea maheni pea ke fakahoko totonu 'a e faka'ilo.

16.5.4 Faka'eke'eke faka'osi 'o e taha ngaue

- (1) Kuo pau ke fakafonu 'e ha taha ngaue 'oku fakafisi mei he Ngaue Fakapule'anga 'a e foomu faka'eke'eke faka'osi, 'i he Komisoni Ngaue Fakapule'anga kimu'a pea mavahe mei he ngaue mo ma'u 'a e totongi vahenga faka'osi.
- (2) Kuo pau ke tali 'e he Komisoni Ngaue Fakapule'anga 'a e Foomu Faka'eke'eke Faka'osi.

16.5.5 Ngaahi totonu 'i he tu'utu'uni ke fakangata 'a e ngaue koe'uhi ko e 'ikai 'aonga

Kuo pau ke to'o mei ha taha ngaue kuo tuli 'i he 'uhinga ko e 'ikai 'aonga 'a e kotoa 'o e ngaahi monu, ngaahi faingamalie mo e ngaahi totonu.

16.6 Tuli

16.6.1 Ola 'o e tuli

Ko ha taha ngaue 'oku tuli mei he Ngaue Fakapule'anga kuo pau ke fa'ao 'a 'ene ngaahi monuu, ngaahi monu'ia mo e ngaahi totonu.

16.7 Pekia 'a ha taha ngaue pe ha taha ngaue kuo malolo mei he ngaue

16.7.1 Pekia 'a ha taha ngaue

- (1) Kuo pau ko e fatongia 'o e Pule Potungau ke fakahoko ki he famili totonu 'a e pekia ha taha ngaue lolotonga 'a e ngaahi houa ngaue.
- (2) Kuo pau ke fakaha 'e he Pule Potungau ki he Komisoni Ngaue Fakapule'anga mo e Potungau Pa'anga 'i he vave taha 'e ala lava.

16.7.2 Ngaahi totonu 'i he pekia 'a ha taha ngaue

- (1) Kuo pau ko e fatongia 'o e Pule'anga ke fakafolau ha taha ngaue 'e pekia lolotonga 'oku folau 'i ha fatongia fakapule'anga pe hiki fakataimi fakalotofonua ki he motu 'oku nofo ai 'o kapau 'e fiema'u.
- (2) Kuo pau ko e fatongia 'o e Pule'anga ke totongi, 'i ha pekia 'a ha taha ngaue lolotonga 'ene faifatongia 'i muli , 'a e fakaheka, totongi feleti vakapuna mo e ngaahi totongi felave'i mo hono fakafoki mai ki Tonga ni 'o e pekia 'o kapau 'e fiema'u.

-
- (3) Kuo pau ke fakaha 'e he Pule Potungaue ki he Komisoni Ngaue Fakapule'anga, 'a e pekia ha taha ngaue ke fakapapau'i 'oku 'oatu 'a e ngaahi totonu ko 'eni:
- (a) tohi kaunga mamahi mei he Palemia ki he famili totonu;
 - (b) fuka fakafonua;
 - (c) pale; mo e
 - (d) ifi

16.7.3 Ngaahi totonu 'i ha pekia ha taha kuo malolo mei he ngaue

Kuo pau ke fakaha 'e ha famili 'o e pekia ki he Komisoni Ngaue Fakapule'anga, 'a e pekia ha taha ngaue kuo malolo mei he ngaue ke fakapapau'i 'oku 'oatu 'a e ngaahi totonu ko 'eni:

- (a) tohi kaunga mamahi mei he Palemia ki he famili totonu;
- (b) fuka fakafonua;
- (c) pale; mo e
- (d) ifi

16.8 Fakata'e'aonga'i

16.8.1 Fakata'e'aonga'i 'o ha lakanga

'E ngofua ki he Komisoni Ngaue Fakapule'anga ke ne vakai'i mei he taimi ki he taimi 'a e tokolahi 'a e kau ngaue fakapule'anga 'o fakatatau ki he ngaahi fiema'u 'a e ngaue fakapule'anga. 'E malava 'i he ngaahi ngaue ko 'enii 'o fakata'e'aonga'i ha lakanga ngaue tu'uma'u pea mo fakangata ai 'a e ngauee. 'E malava ke malolo 'a e taha ngaue 'i ha'ane loto ki ai pe ko hano fekau'i.

16.8.2 Fili ke fakata'e'aonga'i e lakanga

'I ha fetōkehekehe'aki 'i he tokolahi 'o e kau ngaue fakapule'anga pea mo e fiema'u fakangaue 'e ngofua ki he Komisoni Ngaue Fakapule'anga ke ne:

- (i) tu'utu'uni ha ngaahi founa ke ngaue'aki ki hono fika'i e totongi ki he mavahe mei he ngaue, pea mo e tu'unga totongi ma'olunga taha 'e ala totongi;
- (ii) fokotu'u e ngaahi founa ngaue ki hono fakakaukau'i mo fakapapau'i hono 'oatu pea mo hono tali 'o e fili ke fakata'e'aonga'i e lakanga;
- (iii) fakakaukau'i 'a e ngaahi founa ke tokoni'i 'a e kau ngaue 'e uesia;
- (iv) 'oatu ha ngaahi fokotu'utu'u felave'i mo e fili ke fakata'e'aonga'i e lakanga ki ha fa'ahinga kulupu pau 'i he ngaue fakapule'anga pe ki ha tokotaha ngaue fakafō'ituitui.

16.8.2.1 Fokotu'utu'u ngaue ki he fili ke fakata'e'aonga'i e lakanga

Kuo pau ki he Komisoni Ngaue Fakapule'anga ke ne:

- (i) teuteu'i 'a e ngaahi fakamatala 'o e kau ngaue kotoa pe 'oku nau ma'u 'a e ngaahi fiema'u pau, pea ke ne fakapapau'i 'a e tokolahi ke fakata'e'aonga'i;
- (ii) fakapapau'i e hokohoko ki he ngaahi totongi mavahe;
- (iii) fakahoko 'i ha tohi 'o 'oange ki he taha ngaue kotoa pe 'o fakamatala'i 'a e fili ke fakata'e'aonga'i e lakanga, fakaikiiki 'o hono fika'i e totongi mavahe, taimi 'oku tukuatu ke fai ai 'a e fili, pea mo e 'aho 'a ia kuo pau ke fakahu ai 'a e kole;
- (iv) ma'u pea ke ne fakahaa'i ki he tokotaha kotoa pe kuo ma'u 'ene tohi kole;

- (v) fakapapau'i ha founga fe'unga ki hono fili 'o e ngaahi kole 'a ia 'oku fenapasi pea mo e ngaahi tu'utu'uni 'a e pule'anga felave'i mo e fakata'e'aonga'i e lakanga;
- (vi) fakahaa'i 'i ha tohi ki he tokotaha kole 'a e ola 'o 'ene kole;
- (vii) ki he fa'ahinga kuo tali 'enau kole, 'e fakakau atu ki he tohi fakaha 'i 'olunga (vi) 'a e 'aho fakangata ai 'a e ngaue, fakaikiiki 'o e ngaahi totongi mavahe, mo ha ngaahi totongi kehe;
- (viii) fakapapau'i 'oku fakahaa'i 'i ha tohi ki he kau Pule Potungaue 'a e ngaahi ola 'o e ngaahi tohi kole ke fakata'e'aonga'i e lakanga kotoa pe;
- (ix) Fokotu'utu'u ha ngaahi founga ke ma'u tokoni mei ai koe'uhi ko hono tukuange mei he ngaue 'o kau ai 'a e fale'i fokotu'utu'u fakapa'anga, pea mo hono teuteu'i 'o e ngaahi tohi kole ngaue ki ha ngaue 'e taha.

16.8.3 Fekau'i ke Fakata'e'aonga'i e lakanga

Kuo pau ki he Komisoni Ngaue Fakapule'anga, 'i ha ngaahi lakanga ngaue 'aia kuo fakahaa'i kuo 'ikai 'aonga, ke ne:

- (i) 'oange ki he taha ngaue, 'aia ko hono lakanga kuo tamate'i pea fakahaa'i kuo fakata'e'aonga'i, kimu'a he mahina 'e tolu hono fakaha kuo fakata'e'aonga'i pe ko hono totongi ange 'o e mahina 'e tolu ko ia.
- (ii) 'oange ki he tokotaha ngaue ha fakamatala fakaikiiki 'o e 'aho ke malolo ai, pea mo hono fakapapau'i 'o e lahi 'o ha totongi mavahe kuo fakapapau'i 'oku fe'unga 'e he Kapineti.
- (iii) tamate'i 'a e lakanga 'i he hili 'a e vaha'a taimi 'o e tohi fakaha.
- (iv) Fokotu'utu'u ha ngaahi founga ke ma'u tokoni mei ai koe'uhi ko 'ene malolo mei he ngauee 'o kau ai 'a e fale'i fokotu'utu'u fakapa'anga, pea mo hono teuteu'i 'o e ngaahi tohi kole ngaue ki ha ngaue 'e taha.

TU'UTU'UNI NGAUE 17: PULE'I 'O E FAKAHOKO FATONGIA

17.1 Ngaahi aleapau fakahoko fatongia

17.1.1 Aleapau mo e Minisita

- (1) Kuo pau ko e ngaahi aleapau faifatongia 'o e Pule Potungaue' 'e teuteu'i fakata'u 'e he Pule Potungaue pea felotoi ki ai mo e Minisita.
- (2) Kuo pau ke tokoni'i 'e he Komisoni Ngaue Fakapule'anga 'a e Minisita 'i hono to e vakai'i mo sivi'i 'o e ngaahi aleapau faifatongia.

17.1.2 Makatu'unga hono sivi'i fakata'u

Kuo pau ko e ngaahi aleapau faifatongia 'e fakamahino'i lelei 'a e ngaahi a'usia 'i he ngaahi tefito'i 'elia ola pau 'oku fiema'u mei he taha 'oku 'o'ona 'a e lakanga pea 'oatu 'a e makatu'unga ki he sivi'i fakata'u 'o e faifatongia.

17.1.3 Ngaahi founga mo e fotunga

Kuo pau ko e ngaahi founga mo e fotunga 'o e aleapau faifatongia 'a ia 'e fakamahino'i 'e he Komisoni Ngaue Fakapule'anga.

17.2 Fakamahu'inga'i Fakata'u

Kuo pau ki he Komisoni Ngaue Fakapule'anga 'i he loto ki ai 'a e Kapineti ke fokotu'u 'a e ngaahi founga ke ngaue'aki ki hono sivi'i 'a e faifatongia fakata'u 'a e kau ngaue.

17.3 Ngaahi totongi fakalahi koe'uhi ko e faifatongia**17.3.1 Ngaahi makatu'unga ki he totongi fakalahi**

Kuo pau ki he Komisoni Ngaue Fakapule'anga ke fokotu'u ha ngaahi makatu'unga ki he ngaahi Potungaue ke fakapapau'i 'a e kau ngaue 'oku taau ke 'oatu ha totongi fakalahi honau vahenga.

17.3.2 Fakatefito 'a e totongi fakalahi 'i he fakahoko 'o e lakanga

Kuo pau ko e liliu 'o ha vahenga taautaha 'i loto 'i he sikeili vahenga 'e fakatefito 'i he sivi'i fakata'u 'o e fakahoko fatongia hili hono tali 'a e sivi'i ko ia 'e he Pule Potungaue.

17.4 Fakalalakaka 'o e fakahoko fatongia**17.4.1 Fakahoko fatongia ma'ulalo**

Kuo pau ko e kau ngaue ko ia kuo tu'utuuni ko 'enau fakahoko fatongia 'i he lakanga 'oku fu'u maulalo 'aupito 'i he 'avalisi, ke 'oatu honau fale'i mo ha polokalama fakalalakaka 'e he Pule Potungaue ke fakalelei'i 'a e tu'unga 'o 'ene fakahoko fatongia 'i he lakanga.

17.4.2 Ngaahi Polokalama Fakalalakaka

- (1) Kuo pau ko e ngaahi polokalama fakalalakaka ke 'i ha tohi pea alea'i mo fakamo'oni hingoa ki ai 'a e taha ngaue.
- (2) Kuo pau ko e ngaahi polokalama 'e fakamahino'i 'a e ngaahi 'elia 'oku fiema'u ke fakalelei pea mo e loto fie ngaue 'oku tonu ke ma'u 'e he taha ngaue koe'uhi ke fakalaka 'a 'ene fakahoko fatongia.

17.4.3 To e sivi'i 'a e fakahoko fatongia 'a e lakanga

Kuo pau ke to e 'oatu ki he kau ngaue 'a e mahina 'e tolu ke fakalalakaka 'enau fakahoko fatongia 'i he lakanga pea to e fai hano sivi'i 'i he taimi ko ia.

17.4.4 'UHINGA 'A E FAKANGATA KO E MA'ULALO 'A E FAKAHOKO FATONGIA

Kuo pau ko e 'ikai lava ke fakalalakaka 'a e fakahoko fatongia 'i he lakanga 'e lau ko e 'uhinga fe'unga ia ki hono fakangata.

TU'UTU'UNI NGAUE 18: PALANI PULE'I FAKAPOTUNGAUE MO FAKATA'U MO E LIPOOTI FAKATA'U**18.1 Palani Ngaue Fakapotungaue**

- (1) Kuo pau ke fakahu 'e he Pule Potungaue ki he Potungaue Pa'anga mo e Komisoni Ngaue Fakapule'anga 'o fakafou 'i he Minisita ha Palani Ngaue Fakapotungaue fakata'u tolu kuo fakatonutonu 'i ha 'aho 'e fakamahino'i 'e he Kapineti.
- (2) Kuo pau ki he Komisoni Ngaue Fakapule'anga 'i he loto ki ai 'a e Kapineti, ke fakamahino'i 'a e ngaahi founga mo e fotunga 'o e ngaahi Palani Ngaue Fakapotungaue.

18.2 Palani Ngaue Fakata'u

- (1) Kuo pau ke fakahu 'e he Pule Potungaue ki he Minisita ha Palani Ngaue Fakata'u 'i ha 'aho 'e fakamahino'i 'e he Kapineti.
- (2) Kuo pau ki he Komisoni Ngaue Fakapule'anga 'i he loto ki ai 'a e Kapineti, ke fakamahino'i 'a e ngaahi founga mo e fotunga 'o e ngaahi Palani Ngaue Fakata'u.

18.3 Lipooti Fakata'u 'a e Potungaue ki he Ta'u Fakapa'anga

- (1) 'E fakahu 'e he Pule Potungaue ki he Minisita 'o 'ikai tomui ange 'i Sepitema ha Lipooti Fakata'u 'o e Potungaue ki he ngaahi lava me'a 'a e ngaahi ngaue, fakamatala'i 'a e ngaahi me'a kehekehe, 'oku fakamahino'i 'i he Palani Ngaue Fakata'u ki he ta'u fakapa'anga kuo 'osi.
- (2) Kuo pau ki he Komisoni Ngaue Fakapule'anga 'i he loto ki ai 'a e Kapineti, ke fakamahino'i 'a e ngaahi founga mo e fotunga 'o e ngaahi Lipooti Fakata'u 'a e Potungaue.

TU'UTU'UNI NGAUE 19: TAUTEA MO E NGAahi LOTOMAMAHI

19.1 Hia maumau tu'utu'uni

Kuo pau ko ha ngaahi maumau'i 'o e Tohi Tu'utu'uni Ngaue ko 'eni 'e lau ko e maumau 'o e tu'utu'uni fakatatau ki he Ngaahi Tu'utu'uni (Ngaahi Founga Tautea) ki he Ngaue Fakapule'anga 2003.

19.2 Tautea

'Oku fakamahio'i 'e he Ngaahi Tu'utu'uni (Ngaahi Founga Tautea) ki he Ngaue Fakapule'anga 2003 'a e ngaahi founga ke muimui ki ai 'i hano tautea ha taha ngaue.

19.3 Tu'utu'uni ki he fakakikihi mo e ngaahi tangi

- (1) Kuo pau ki he Komisoni Ngaue Fakapule'anga 'i he loto ki ai 'a e Kapineti ke fokotu'u ha tu'utu'uni ki he fakakikihi mo ha founga tangi ke ngaue'aki 'i he 'uluaki faingamalie 'e he kau ngaue.
- (2) 'E ngofua ke fakahoko ha tu'utu'uni fakakikihi mo ha ngaahi tangi 'i he ngaahi tu'utu'uni hono pule'i kau ai 'a e Pule Potungaue mo e Komisoni Ngaue Fakapule'anga 'i hono ngaue'aki 'o e ngaahi Tu'utu'uni Ngaue ko 'eni mo e ngaahi founga 'a e Komisoni Ngaue Fakapule'anga, 'i ha ngaahi me'a fakatautea 'o uesia 'a e taha ngaue mamahi mo e fakanofu ki he ngaahi lakanga na'e tohi ki ai 'a e taha ngaue mamahi pe ha ngaahi me'a kehe kuo fakangofua 'e he Komisoni Ngaue Fakapule'anga.

TU'UTU'UNI NGAUE 20: AKO MO E FAKALAKALAKA

20.1 Ako mo e Fakalalakaka

20.1.1 Ke tauhi 'a e ngaahi ngaue 'a e Potungaue

Kuo pau ki he Pule 'o e Potungaue ke ne fakapapau'i ko e tukuange ha taha ngaue ki ha ako 'oku fakakaukau'i fakataha mo e ngaahi fiema'u 'a e kau ngaue fakakatoa pea 'oku 'ikai uesia 'a e ngaue anga maheni 'a e Potungaue.

20.1.2 Ke palani ‘a e ako

Kuo pau ki he Pule ‘o e Potungaue ke fakapapau’i ko e Potungaue ‘oku ‘i ai ha ngaahi fokotu’utu’u mo e ngaahi palani ke ‘i ai ha ngaahi faingamalie fe’unga ‘a e kau ngaue ke ako koe’uhi ke tauhi mo fakalahi ‘a e ngaahi tu’unga ‘o e ‘ilo, poto mo e ngaahi fakakaukau ‘oku fiema’u ‘i he Potungaue ke fakahoko ‘ene ngaue ‘i he founa ‘aonga mo fakapotopoto.

20.1.3 Fili mo e fokotu’u ki he ako

- (1) Kuo pau ki he Pule ‘o e Potungaue ke ‘oatu ki he kau ngaue ha faka’ata fe’unga ki he ngaahi faingamalie ako mo e fakalalakala.
- (2) Kuo pau ko e fili ki he ako ke totonu mo angatotonu pea fakatefito ‘i he ngaahi fiema’u ‘a e Potungaue kuo fakamahino’i.

20.2 Ngaahi Fatongia ki he Ako mo e Fakalalakala

20.2.1 Fatongia ‘Uluaki

- (1) Ko e fatongia ‘o e Pule ‘o e Potungaue ke fakapapau’i ‘oku fakahoko ‘e he Potungaue ha ngaahi ako fe’unga ma’a e kau ngaue.
- (2) Ko e kau pule mo e kau pule ngaue ‘i he ngaahi Potungaue te nau ‘uluaki tokanga ki he ako’i ‘o ‘enau kau ngaue.
- (3) ‘Oku ‘oatu ’e he ako faka-potungaue ‘a e tokoni fakangaue pule’i ki he ngaahi ngaue fakaako.

20.2.2 Fatongia tu’utu’uni ngaue

Kuo pau ki he Komisoni Ngaue Fakapule’anga ke fakapapau’i ko e fale’i totonu mo e founa faka’ulungaanga lelei ‘o e fa’ahinga ako ma’a e kau ngaue ‘oku ‘oatu ki he Kapineti pea ke ne fatongia’aki hono to e vakai’i ‘a e ’aonga mo e ngaue ‘a e tu’utu’uni ngaue ki he ako mo e fakalalakala ‘o e poto mo e ‘ilo ‘a e kau ngaue.

20.2.3 Fatongia ‘o e Taha ako

- (1) Ko e faka’amu ki he taha ako taki taha ke kau ki he ngaahi me’a fakaako mo ma’u ‘a e fakalalakala lahi taha te ne ala ma’u.
- (2) Ko e faka’amu ‘e ngaue’aki ‘e he kau ako ‘a e ngaahi poto mo e ‘ilo kuo nau ma’u mei he ako ki he ngaue.

20.2.4 Fatongia fakahoko ‘a e ako

Ko e fatongia ‘o e Potungaue Ako ke ‘oatu mo tokanga’i ‘a e ngaahi faingamalie ako ‘i loto ‘i he fokotu’utu’u tu’utu’uni ngaue ‘a e Pule’anga.

20.3 Kau ‘Ofisa Ako Fakapotungaue

Kuo pau ke fakanofu ‘e he Potungaue taki taha ha ‘Ofisa Ako Fakapotungaue ‘a ia te ne fatongia’aki hono fakalele ‘o e ako.

20.4 Ngaahi Palani Ako

20.4.1 Faka’ilonga’i ‘a e Ngaahi Fiema’u Ako

Ko e ako kotoa ‘oku hange ka fakalahi ai ‘a e fakapotopoto mo e ‘aonga ‘o e fakahoko fatongia pea kuo pau ke kamata mei hono faka’ilonga’i tonu ‘a e ngaahi fiema’u pea mo hono fakatokanga’i ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi fiema’u taimi

nounou mo taimi loloa 'a ia kuo pau ke feinga 'a e ako ke fakakakato 'a e ongo fiema'u ko ia pea ko e ngaahi fiema'u 'e ala liliu vave 'i he 'alu 'a e taimi.

20.4.2 Ako 'i he lolotonga 'a e Ngaue

'E ngofua ke fiema'u 'e he Potungaue ha ni'ihii 'o 'ene kau ngaue ke 'oatu pe ke fakahoko ha ako lolotonga 'a e ngaue 'i loto pe 'i tu'a 'i he Ngaue Fakapule'anga ke ma'u ha taukei pe ha poto 'i ha ngaahi tefito'i 'elia fekau'aki mo e ngaue 'a e Potungaue.

20.5 Ngaahi lipooti 'o e Ako – Fakapotungaue mo fakafu'ituitui

- (1) Kuo pau ki he Pule 'o e Potungaue ke ne fakapapau'i 'oku fakakakato 'a e ngaahi lipooti fe'unga 'o e ako 'i ha vaha'a taimi pau.
- (2) Kuo pau ki he taha ngaue takitaha ke fakakakato 'a e lipooti ako ki ha ako na'e laka hake 'i he uike 2 pea ke fakakau 'i he lipooti ko ia 'a e tefito'i taumu'a 'o e ako, 'a 'ene taau 'a e ako ki he lakanga 'o e taha ako pea mo e mahu'inga fakalukufua 'o e ako ki he faifatongia.

20.6 Ako taimi nounou

20.6.1 Ako faka-lotofonua

- (1) Ko e ako faka-lotofonua 'oku fakapa'anga ia 'e he ngaahi fonua tokoni 'a ia 'oku nau fatongia'aki 'a e tokoni fakapa'anga ki he kongā 'o e ngaahi totongi ki hono fakalele 'o e ako.
- (2) Kuo pau 'e fatongia'aki 'e he fakafofonga fakalotofonua, 'a e totongi 'o e ngaahi totongi fakalotofonua ki hono 'omai fakataha 'o e kau ako ki he ako pea mo ha to e totongi kehe 'e ala hoko ai.
- (3) Kuo pau ke fatongia'aki 'e he Senitā ki he Ako Taimi Nounou 'a hono alea'i 'o e ako mo 'oatu 'a e tokoni 'e ala fiema'u mei he taimi ki he taimi.

20.6.2 Ako mo e ako ngaue 'i muli

- (1) Ko e ako mo e ako ngaue 'i muli 'oku fakapa'anga kotoa 'e he ngaahi fonua tokoni 'a ia tenau fua kotoa 'a e ngaahi totongi fekau'aki mo e ma'u ako 'a e taha ako 'i he ako pe ngaahi ako ngaue 'i muli.
- (2) Kuo pau ke fatongia'aki 'e he Senitā ki he Ako Taimi Nounou ke fai ha ngaahi fokotu'utu'u fe'unga 'a ia 'e fiema'u 'e he Pule'anga pea mo e ngaahi fonua tokoni.
- (3) Kapau ko e ako 'oku fakapa'anga fakakonga pe 'ikai fakapa'anga, ko e fakafofonga 'oku kole te ne fatongia'aki hono fakakakato 'a e kotoa pe kongā 'o e ngaahi totongi 'e hoko.
- (4) Kuo pau ki he taha ako 'i he 'osi 'a e ako pe ako ngaue ke 'oatu ha lipooti 'o e ako ki he Pule 'o e Potungaue mo e Senitā Ako Taimi Nounou.

20.6.3 Fili ki he ako taimi nounou

- (1) Ko e kotoa 'o e ngaahi fili pe ngaahi tohi kole ki he ako taimi nounou, fakaloto ngaue, fakalotofonua pe 'i muli kuo pau 'e makatu'unga 'i he ngaahi fiema'u 'a e potungaue pea mo hono fakamahino'i 'a e kanititeiti matu'aki fe'unga pea kuo fokotu'u mai 'e he Pule 'o e Potungaue, pea ka fiema'u, ke fakapapau'i 'e he Minisitā.
- (2) Kapau ko e ako 'oku fokotu'utu'u 'e he Senitā Ako Taimi Nounou, kuo pau ke 'oatu 'a e ngaahi fokotu'u ki he 'Iuniti ke hoko atu 'a e ngaue.

-
- (3) Kuo pau ke fakapapau'i 'e he Senitā Ako Taimi Nounou ko e kotoa 'o e ngaahi fokotu'u mo e ngaahi tohi kole kuo 'osi fakapapau'i, pea ka fiema'u ke fai ha kole ke fakapa'anga mei ha ngaahi fonua tokoni, ke 'oatu 'a e ngaahi kole kiate kinautolu 'i he founa anga maheni.
 - (4) Kuo pau ke fakapapau'i 'e he Senitā Ako Taimi Nounou 'oku fakaha ki he Potungaue 'a e tukunga 'o e ngaahi kole ki he ako taimi nounou pea ke fakaha ki he Kau Pule 'o e Potungaue 'a e faifatongia mo e tukunga 'a e taha ngaue 'oku kau ki he ako.

20.6.4 Mafai ke kau he ako

Ko e kau ki he polokalama Ako taimi nounou kotoa 'a ia 'oku 'ikai totongi 'e he Pule'anga, 'a ia 'oku kau ai mo e ngaahi seminā mo e konifelenisi 'oku fakahoko fakalotofonua 'oku fiema'u 'a e ngofua 'a e Pule 'o e Potungaue, pea ko e kau ki he polokalama tatau kae fakahoko 'i muli 'e fiema'u 'a e ngofua mei he Minisita.

20.7 Pule'i fakangaue mo e ngaahi lekooti

Ko e fatongia ia 'o e 'Ofisa Ako ke tauhi 'a e ngaahi lekooti 'o e ako fakakatoa mo e lekooti 'o e ako fakafo'ituitui 'i ha founa malu.

20.8 Totongi 'o e Vahenga

Kuo pau ko ha taha ngaue kuo tali 'e he Minisita ke kau ki ha ako ko hono loloa ko e ngaahi mahina 'e 12 pe si'isi'i ange 'e hokohoko atu 'ene ma'u hono vahenga kakato.

20.9 Ako taimi loloa

20.9.1 Ngaahi tu'unga ki he sikolasipi taimi loloa

Kuo pau ko e kau ngaue kuo fili ki he ako sikolasipi taimi loloa 'a ia ko 'enau mama'o mei he ngaue 'e fe'unga mo e ta'u fakaako 'e taha pe lahiange, 'oku fiema'u:

- (a) 'i he kakato 'a e ako ke ne hoko atu 'ene ngaue fakapule'anga ki he ta'u 'e taha ki he ta'u takitaha 'o e ako 'o a'u ki he lahitaha ko e ta'u 'e nima;
- (b) ka 'ikai lava ke fakakakato 'a e ako koe'uhi ko honau fo'ui ke totongi fakafoki ki he Pule'anga ha totongi vahenga na'e totongi ange 'e he Pule'anga kiate kinautolu lolotonga 'i he vaha'a taimi 'o e ako;
- (c) kotoa 'o e taimi na'e fakamoleki 'i he ma'u ako kuo pau 'e lau ia ki he ngaahi totonu ngaue, ka kuo pau 'e 'ikai lau ia ki he malolo fakata'u pe ha ngaahi totonu malolo kehe;
- (d) 'i he lava kakato 'a e ako, ko e kau ngaue 'oku 'ikai fakapapau'i ange ha hiki ki ha lakanga ma'olunga ange pe hiki hake 'o e lakanga 'i he 'enau foki mai ki he Ngaue Fakapule'anga;
- (e) ko e taha ngaue kotoa pe 'e ngaue'aki ki ai 'a e ngaahi tu'unga ko 'eni kuo pau ke fakamo'oni hingoa ki he me'a ko 'eni 'i he Foomu aleapau kimu'a pea tukuange kinautolu mei he fatongia. Ko e fatongia 'o e 'Ofisa Sikolasipi, Potungaue Ako ke fakapapau'i ko e Foomu aleapau kuo 'osi fakamo'oni hingoa ki ai; pea
- (f) ko e kau ngaue 'oku 'ikai te nau faka'apa'apa'i kakato 'enau aleapau 'e 'ikai fakanofa ki he Ngaue Fakapule'anga pea 'e fakafoki honau ngaahi fakanofa.

20.9.2 Totongi 'o e Vahenga ki he Ngaahi sikolasipi taimi loloa 'a e Pule'anga

Kuo pau ko e kau ngaue kotoa 'oku ō ki muli 'i ha ako pe polokalama ako 'o laka hake 'i he mahina 'e 12 'i ha ngaahi sikolasipi 'a e Pule'anga' ('a ia ko e ngaahi sikolasipi 'oku foaki 'o fakafou 'i he Komiti Sikolasipi', pe ko ha ngaahi sikolasipi foaki ki he ngaahi Potungaue 'a e Pule'anga' pea fakangofua 'e he Minisitā, 'o fakatātā, ngaahi sikolasipi foaki mei he WHO), ke nau ma'u 'a e vahenga ko 'eni:

- (a) ta'u 1 - peseti 'e nimangofulu (50) 'o e vahenga;
- (b) ta'u 2 - peseti 'e uofulu-ma-nima (25) 'o e vahenga;
- (c) hili 'a e ta'u hono ua 'o e ako kuo pau 'e 'ikai totongi ha vahenga pe kongā 'o e vahenga.

20.9.3 Ngaahi fili 'o e ngaahi Sikolasipi taimi loloa 'a e Pule'anga

Ko e ngaahi tohi kole kotoa 'a e kau ngaue ki ha sikolasipi ako taimi loloa kuo pau ke tali 'e he Pule 'o e Potungaue kimu'a ke fakahu atu ki he Komiti sikolasipi.

20.9.4 Ngaue'aki 'o e malolo tanaki fakata'u

'E ngaue'aki 'e ha taha ngaue 'ene malolo fakata'u ke fakakakato ha kongā 'o e taimi 'ene polokalama ako.

20.9.5 'Osi vave 'a e ako.

- (1) Kuo pau ko ha taha ngaue na'e foaki kiate ia ha malolo ako kae vahe ki ha vaha'a taimi lahi ange 'i he mahina 'e 12 ka kuo lava kakato 'a e ngaahi fiema'u ki he polokalama ako 'i he vaha'a taimi ko e mahina 'e 12 pe si'i hifo ke totongi fakafoki 'a e kongā 'o e vahenga na'e to'o 'i he ngaahi 'uhinga 'o e palakalafi **20.9.2**.
- (2) Kapau na'e ngaue'aki 'a e malolo fakata'u lolotonga 'a e vaha'a taimi 'o e malolo ako, 'e ngofua ke fakafoki 'a e malolo fakata'u ko ia.

TU'UTU'UNI NGAUE 21: FETOHI'AKI FAKANGAUE

'Oku fakaha fakaikiiki 'i he tu'utu'uni ngaue ni 'a e ngaahi tu'utu'uni mo e ngaahi founa felave'i mo e ngaahi fetohi'aki kotoa 'a e Pule'anga, faka-loto potungaue mo fakatu'a potungaue.

21.1 Kakano 'o e tohi

Ngaahi fakahinohino ki he Kakano 'o e ngaahi fetohi'aki.

- (1) Kuo pau ko e ngaahi fetohi'aki kotoa pe ke 'i he anga faka'apa'apa, nounou mo tonu taha 'e ala lava. Kuo pau ke ngaue'aki 'a e lea faingofua mo ngaue'aki faka'aho 'i hono fiema'u.
- (2) Kuo pau ke fakaha 'a e ngaahi fetohi'aki kimu'a pe ha lao, tu'utu'uni, pe tu'utu'uni (ruling), kau tonu mo ia.
- (3) Kuo pau ko e fetohi'aki kotoa pe ke ha ai 'a e fika totonu 'o e tohi, 'aho, fakamo'oni hingoa mo e hingoa 'o e taha ngaue 'oku fakamo'oni.
- (4) Kuo pau ko e ngaahi fetohi'aki kotoa ke 'i he hingoa 'o e Pule 'o e Potungaue, mo e hingoa 'o e taha ngaue 'oku ne fai 'a e ngaahi tohi 'i 'olunga 'i he lakanga 'o e Pule Potungaue.
- (5) Kuo pau 'e 'ikai ngaue'aki 'a e sitapa hingoa ulapa 'i he tohi.

21.2 Fetohi'aki faka-loto Pule'anga

- (1) Kuo pau ko e fetohi'aki 'i he vaha'a 'o e Potungaue (Ministry)/Potungaue (Department)/Va'a ke anga maheni 'i he "Tohi Fakapule'anga" pea ko e "Si'i Tangata'eiki" pe "Faka'apa'apa atu" 'oku 'ikai fiema'u.
- (2) Kapau 'e fiema'u ke fakafetu'utaki 'a e fakamatala tatau ki ha Potungaue lahi ange he taha, kuo pau ke fai 'eni 'aki hano hiki tatau.
- (3) Ka fiema'u ke fakafetu'utaki ha fakamatala ke 'ilo'i katoa 'e ngofua ke 'oatu ha tohi tufa takai. Kuo pau ke manatu'i ko e ngaahi fetohi'aki faka-loto ngaue kotoa 'a e Pule'anga 'oku natula "fakangatangata" pea 'oua 'oatu 'a e ngaahi kakano 'o e tohi ki ha ni'ihi 'oku 'ikai fakamafai'i pe ki ha ni'ihi 'oku 'ikai fiema'u ke nau 'ilo. 'Oku matu'aki mahu'inga eni 'i he ngaahi me'a fakapulipuli mo fakafo'ituitui 'a ia kuo pau ke tauhi ke malu.
- (4) Kuo pau 'e 'ikai 'oatu ha tatau 'o ha fetohi'aki faka-loto potungaue ki tu'a mei he siakale 'o e Pule'anga.

21.3 Fetohi'aki mo e kakai fakalukufua

- (1) 'Oku mahu'inga ko e fetohi'aki 'oku ma'u mei he ngaahi kautaha 'a e kakai, ngaahi kautaha mo fakafo'ituitui kuo pau ke tali 'i he vave taha.
- (2) Ka 'ikai lava ke tali vave 'a e me'a 'oku 'uhinga ai 'a e tohi, kuo pau ke fakaha kuo ma'u 'a e tohi 'i ha taimi vave mai.
- (3) Kuo pau ko e fetohi'aki ki he kakai fakalukufua ke muimui ki he founa tohi anga maheni 'a hono kamata mo e faka'osi. ("Si'i Tangata'eiki, Faka'apa'apa atu").

21.4 Fetohi'aki mo e Kau Fakafongonga mo e Ngaahi Pule'anga Muli

Kuo pau ko e fetohi'aki mo e ngaahi Pule'anga mo e kau fakafongonga muli ke fakahoko 'i he anga maheni 'o fakafou 'i he 'Ofisi 'o e Palemia mo e Potungaue ki Muli tuku kehe ka kuo 'oatu ha ngofua ke fetu'utaki fakahangatonu.

21.5 'Iakai faipau

Kuo pau ko e kau ngaue 'oku 'ikai te nau muimui ki he ngaahi founa 'i 'olunga (tuku kehe 'a e ngaahi tu'utu'uni ngaue 'o e Lao ki he Ngaahi Me'a Fakapulipuli Fakapule'anga) 'e ala mo'ua 'i hono faka'ilo kinautolu ki he maumau'i 'o e tu'utu'uni.

TU'UTU'UNI NGAUE 22: NGAHI NGAUE FAKATIPILOMETI

22.1 Talateu

- (1) 'Oku ngaue'aki 'a e tu'utu'uni ngaue ko 'eni kiate kinautolu kuo fakanofu ki he ngaahi ngaue fakatipilometi mo fakakonisela 'a e Pule'anga.
- (2) Kuo pau ke tu'utu'uni 'e he pule lakanga 'a e ngaahi tu'unga ngaue ma'a kinautolu kuo fakangaue'i fakaloto-fonua pea ke fakakaukau'i foki 'a e ngaahi 'ataakai fakalotofonua 'o fakatatau ki hono tali 'e he Komisoni ki he Ngaue Fakapule'anga.
- (3) 'I he tu'utu'uni ngaue ko 'eni, tuku kehe 'o ka to e fiema'u ha 'uhinga kehe ki ai:
 - (a) "*fonua 'o e lakanga*" 'oku 'uhinga 'i he ngaahi taumu'a 'o e tu'utu'uni ngaue ni, kapau ko ha taha ngaue pe ha memipa 'o hono famili 'oku foki ki Tonga, 'e 'uhinga ki Tonga;
 - (b) "*tamasi 'i tauhi*" 'o hange ko ia 'oku faka'uhinga'i 'i he Lao ki he Tukahau Vahenga (Vahe 68);
 - (c) "*kau ngaue*" kau ki ai 'a e taha ngaue fakapule'anga pe ko ha taha 'oku 'ikai ngaue fakapule'anga;

- (d) “*Pule Lakanga*” ‘oku ‘uhinga ki ha Talafekau Lahi, ‘Amipasitua, Konisela Seniale kuo fakamafai’i ‘oku ne pule’i ha ngaue ’i tu’a pule’anga pe ha Pule fakataimi kuo Fakanofa fakapule’anga;
- (e) “*kau memipa hono famili*” kau ai mo e hoa ‘o e taha ngaue mo e fanau tauhi;
- (f) “*totongi fakafofonga*” ko e fakalahi ki he pa’anga fakakatoa kuo vahe’i ki he lakanga pea ‘oku ala totongi ki he kau ngaue fakafofonga kuo fokotu’u pea fakataumu’a ke fua’aki ‘a e fakamole fakangaue ‘a e taha ngaue (tuku kehe ’a e fakamole fakahangatonu ki he ngaahi talitali fakapule’anga) ‘a ia ‘oku tupu mei hono ngaahi fatongia fakasosiale totonu; pea ko e –
- (g) “*vahenga Tonga*” ‘oku ‘uhinga ki he vahenga ‘oku ala totongi ki he taha ngaue ‘i he ‘aho hono fakanofa ki he lakanga ‘i tu’a pule’anga tanaki atu mo ha ngaahi totongi fakalahi kuo foaki kiate ia lolotonga ‘a hono taimi ngaue ‘i tu’a pule’anga.

22.2 Kau ngaue

- (1) Kuo pau ko e ngaahi fakanofa kotoa ki he Ngaahi Ngaue Fakatipilometi mo Fakakonisela ki tu’a pule’anga ke fai ‘o fakatatau mo e kupu 39 ‘o e Lao ‘o e Konisitutone.
- (2) Kuo pau ko e kau ngaue tokoni ki he Ngaue Fakatipilometi mo Fakakonisela ki tu’a pule’anga ke fakanofa ‘o fakatatau mo e Lao ki he Ngaue Fakapule’anga 2002.
- (3) ‘Oku fakakalasi ‘a e kau ngaue fakatipilometi ki tu’a pule’anga ‘o nga pehe ni:

Kalasi 1	‘Amipasitua/Talafekau Lahi
Kalasi 2	Minisita Ma’umafai/Tokoni Talafekau Lahi /Konisela Seniale
Kalasi 3	Taha Fale’i
Kalasi 4	Sekelitali ‘Uluaki/Konisela/Fakafofonga Konisela
Kalasi 5	Sekelitali Ua/Tokoni Konisela
Kalasi 6	Sekelitali Tolu/ Kau Fakafofonga

- (4) Ko e loloa ‘o e taimi ngaue ‘i ha lakanga ‘i tu’a pule’anga ‘e ala a’u ki he ta’u ‘e fa ‘o lau mei he ‘aho ‘oku kamata ngaue ai ‘i he lakanga.

22.3 Vahe mo e ngaahi totongi

- (1) Kuo pau ko e kau ngaue ‘oku nau ngaue fakatipilometi mo fakakonisela ke nau ma’u ‘a e vahenga kuo tu’utu’uni ‘e he Kapineti.
- (2) Kuo pau ko e kau ngaue ‘i tu’a pule’anga ke ‘i ai ‘enua totonu ki he *Ngaahi Totongi Ngaue ‘i Muli*.
 - (a) Tukukehe ka tu’utu’uni ha me’a kehe, kuo pau ke ‘i ai ‘a e totonu ‘a e kau ngaue kotoa ki he *Ngaahi Totongi Ngaue ‘i Muli* ‘o kamata mei he ‘aho ‘oku nau kamata ngaue ai ‘i he lakanga ‘i tu’a pule’anga pea ‘osi ‘i he ngata hono fakanofa ki he lakanga.
 - (b) Kuo pau ke ‘i ai ‘a e totonu ‘a e taha ngaue ke totongi kiate ia ‘a e vahenga mo e *Ngaahi Totongi Ngaue ki Muli* ki he loloa ‘o e taimi ngaue ‘i he lakanga, lolotonga ia ‘a e ngaahi taimi malolo kuo fakamafai’i ke fakahoko ‘i he ngata hono taimi ngaue.
- (3) Ka ‘i ai ha taha ngaue kuo fakanofa ki ha lakanga ‘i tu’a pule’anga pea ko hono vahenga ‘i Tonga ‘oku:
 - (a) si’i hifo ‘i he pa’anga fakakatoa kuo vahe’i ki he lakanga ko ia, kuo pau ke ne ma’u ‘a e *Totongi Fakakalasi ‘o e Lakanga* ke ‘o hake ‘a hono vahenga ‘i Tonga ki he levolo vahenga ‘o e lakanga ‘i tu’a pule’anga; pea
 - (b) lahi hake ‘i he pa’anga fakakatoa kuo vahe’i ki he lakanga ko ia, kuo pau ke hoko atu pe ‘ene ma’u hono vahenga ‘i Tonga, pea ke ‘i ai ‘e ne totonu ke ne

ma'u 'a e *Ngaahi Totongi Ngaue 'i Muli* 'oku ngaue'aki ki he levolo ko ia.

- (4) Kuo pau ki he Minisita Pa'anga ke ne fokotu'u atu 'a e ngaahi tu'unga totongi, ngaahi vahenga mo e *Ngaahi Totongi Ngaue 'i Muli* 'i he loto ki ai 'a e Kapineti.
- (5) Kuo pau ke ma'u 'e he lakanga fakatipilometri mo fakakonisela 'i tu'a pule'anga taki taha ha sino'i pa'anga ki he ngaahi talitali fakapule'anga ke fua'aki 'a e fakamole fakahangatonu mo fakapotopoto ki he ngaahi talitali fakapule'anga.
- (6)
 - (a) Kuo pau ke totongi atu 'a e *Totongi Ma'a e Tamasi'i* koe'uhi ko e tamasi'i tauhi taki taha.
 - (b) 'Oku fika'i 'a e totongi ko ha peseti 'o e pa'anga fakakatoa kuo vahe'i ki he lakanga pea 'e kehekehe 'o fakatatau ki he ta'u 'o e tamasi'i 'o anga pehe ni:

Ta'u 0 – 5	peseti 7.5
Ta'u 5 – 13	peseti 10.0
Ta'u 13+	peseti 12.5

- (7)
 - (a) Kuo pau ke totongi atu 'a e *Totongi Ma'a e Hoa* ki he taha ngaue 'oku mali fakalao 'a ia'oku 'ikai ngaue hono hoa.
 - (b) Kapau ko e taha ngaue kuo vete pe mavae mo hono hoa fakatatau ki ha tu'utu'uni fakamaau'anga 'e 'ikai ha'ane totonu ki he *Totongi Ma'a e Hoa*.
 - (c) 'Oku fika'i 'a e *totongi ma'a e hoa* ko e peseti 'e 15 'o e pa'anga fakakatoa kuo vahe'i ki he lakanga.

22.4 Ngaahi fakamole ki he folau mo e fehikitaki

(1) Pa'anga me'a'ofa fehikitaki ki tu'a pule'anga

- (a) Ko e kau ngaue 'oku hiki ki ha ngaue 'a Tonga 'i tu'a pule'angan 'oku 'i ai 'enau totonu ki he *Pa'anga Me'a'ofa Fehikitaki ki Tu'a pule'anga*. Ko e pa'anga me'a'ofa ko 'eni kuo pau 'oku kau ai, 'o ka ngaue'aki, ha mahu'inga tatau mo e peseti 'e 13 'a e lahi 'o e vahenga fakata'u 'o e taha ngaue mo e pa'anga fakalahi. Ko e ngaahi tu'unga totongi 'o e pa'anga fakalahi 'oku fakapapau'i ko e peseti 'o e pa'anga fakakatoa kuo vahe'i ki he lakanga 'o anga pehe ni:

Kalasi 1 mo e 2	Peseti 25 'o e pa'anga fakakatoa kuo vahe'i ki he lakanga
Kalasi 3 mo e 4	Peseti 15 'o e pa'anga fakakatoa kuo vahe'i ki he lakanga
Kalasi 5 mo e 6	Peseti 10 'o e pa'anga fakakatoa kuo vahe'i ki he lakanga

- (b) 'E ngofua ke totongi atu 'a e pa'anga me'a'ofa ki he taha ngaue kimu'a ke mavahe mei Tonga, pe 'i he'ene a'u ki he lakanga.

(2) Pa'anga me'a'ofa fehikitaki ki Tonga

- (a) 'Oku 'i ai 'a e totonu 'a e taha ngaue 'i he'ene to e ngaue 'i Tonga, ke ne ma'u 'a e pa'anga me'a'ofa ki he fehikitaki ki Tonga 'i he ngata hono taimi faifatongia 'i tu'a pule'anga.
- (b) Kuo pau ke totongi 'a e pa'anga me'a'ofa fehikitaki ki Tonga ki he taha ngaue 'i he'ene kamata ngaue 'i hono lakanga 'i Tonga
- (c) Kuo pau ko e pa'anga me'a'ofa fehikitaki ki Tonga ko e peseti 'e 8 'o e vahenga Tonga 'o e taha ngaue, tanaki ki ai mo e peseti 'e 1 'o e vahenga ko ia ki he tamasi'i tauhi taki taha.

(3) Totongi folau ki tu'a pule'anga

Ko ha taha ngaue 'oku folau mei Tonga ke ngaue 'i ha lakanga kuo fakanofu ki ai 'i tu'a pule'anga, kuo pau ke ma'u 'e ia mo e kau memipa 'o hono famili 'a e totonu ki he totongi folau ki tu'a pule'anga.

(4) Totongi folau ki Tonga

- (a) Ka 'i ai ha taha ngaue 'oku folau ki Tonga 'i he ngata 'ene faifatongia 'i ha lakanga 'i tu'a pule'anga, kuo pau ke ma'u 'e ia mo e kau memipa 'o hono famili 'a e totonu ki he totongi folau ki Tonga.
- (b) Ka 'i ai ha memipa 'o e famili 'i ha lakanga 'i tu'a pule'anga 'e folau ki Tonga ki mu'a 'i ha foki ki Tonga 'a e taha ngaue, kuo pau ke totongi 'ene folau 'e he Pule'anga.
- (c) Ka 'i ai ha memipa 'o e famili 'e 'ikai folau fakataha mo e taha ngaue 'i he fehikitaki kae folau 'i loto 'i he mahina 'e 12 hili 'a e folau 'a e taha ngaue mei hono lakanga 'i tu'a pule'anga, kuo pau ke totongi 'e ne folau 'e he Pule'anga.

(5) Founa 'o e Folau

- (a) Ko e kau ngaue 'oku nau folau ke kamata 'i ha lakanga kuo fakanofu ki ai 'i tu'a pule'anga, pe ko e foki ki Tonga 'i he ngata 'o e faifatongia 'i tu'a pule'anga, kuo pau ke folau 'i he halanga hangatonu taha 'i he 'ea pe 'i tahi.
- (b) Ka 'i ai ha taha ngaue te ne fiema'u ke ngaue'aki 'e ne ngaahi 'aho malolo kuo tatanaki lolotonga 'e ne vaha'a taimi ngaue, 'e ala fakangofua ke liliu hono halanga folau koe'uhi ko e taumu'a ko ia.
- (c) 'E ngofua foki ki he kau memipa 'o hono famili ke liliu honau halanga folau pe folau atu ki tu'a pule'anga pe folau ki Tonga.
- (d) Kuo pau ki he taha ngaue ke ne totongi ha'ane ngaahi fakamole 'e tanaki atu koe'uhi ko e liliu hono halanga folau pe ko ha memipa 'o hono famili.

(6) Taimi folau

Ka 'i ai ha taha ngaue 'oku folau mei Tonga ki ha feitu'u 'i tu'a pule'anga pe ko 'ene foki ki Tonga kuo pau ke ne ma'u'a e:

- (a) houa 24 'e taha ke fou 'i ha fonua kapau ko e taimi fakakatoa 'o e folau 'i he halanga hangatonu 'e laka hake 'i he houa 'e hiva; mo e
- (b) houa 24 'e ua kapau ko e taimi fakakatoa 'o e folau 'e laka hake 'i he houa 18.

(7) Kalasi 'o e folau vakapuna

- (a) Ko e kau ngaue Kalasi 1 mo honau ngaahi hoa 'oku totonu ke nau ma'u 'a e ngaahi totongi folau vakapuna kalasi pisinisi.
- (b) Ko e kau memipa kehe 'o e famili mo e ngaahi kalasi kehe 'oku totonu kenau ma'u 'a e ngaahi totongi folau vakapuna faka'ekonomika.
- (c) Ka hoko ha ngaahi me'a makehe 'o fiema'u ai ha kalasi kehe 'o e folau, kuo pau ki he tokotaha folau ke ne ma'u ha ngofua mei he Minisita 'o e Potungaue ki Muli.

(8) Folau fakalotofonua 'i he fonua 'o e lakanga

Ka 'i ai ha taha ngaue kuo fakamafai 'i 'e hono pule lakanga ke folau 'i ha Ngaue fakapule'anga fakalotofonua 'i he fonua 'o e lakanga kuo pau ke ne ma'u 'a e totonu ki he totongi ke fua'aki 'a e ngaahi me'a ko 'eni:

- (a) nofo'anga mo e me'atokoni;
- (b) fefononga'aki; mo e
- (c) ngaahi me'a 'e hoko felave'i tonu mo e folau.

(9) Folau ki tu'a mei he fonua 'o e lakanga pe ki ha fonua 'oku to e ngaue ki ai
 Ka 'i ai ha taha ngaue kuo fakamafai'i 'e he pule lakanga ke ne folau 'i ha me'a
 Fakapule'anga ki tu'a mei he fonua 'o e lakanga kuo pau ke ne ma'u 'a e totongi
 folau faka'aho 'i he tu'unga totongi kuo tu'utu'uni 'e he Pule'anga.

(10) Folau fakapule'anga 'a e Hoa

- (a) (i) 'E ngofua ke folau fakataha 'a e pule lakanga mo hono hoa 'i ha folau 'I
 loto 'i hono feitu'u ngaue'anga ke 'oatu 'e he pule lakanga 'ene tohi
 fakamo'oni ngaue pe 'i he ngaahi ouau fakapule'anga.
 (ii) 'E ngofua ki he Minisita 'o e Potungaue ki Muli ke ne fakangofua ke
 folau 'a e hoa fakataha mo e pule lakanga 'i he ngaahi folau
 fakapule'anga koe'uhi ko e fiema'u ke fakafofonga 'oku 'ikai kau 'i he
 tu'utu'uni ngaue si'i (a) (i).
 (b) 'I ha folau 'a e pule lakanga fakataha mo hono hoa 'o hange ko e tu'utu'uni
 ngaue si'i (a) kuo pau ke totongi 'a e ngaahi fakamole fakapotopoto 'e he
 Pule'anga.

(11) Fefononga'aki

Kuo pau ke 'oange 'e he Pule'anga ki he pule lakanga ha me'alele ke ngaue'aki
 fakapule'anga pe ngaue'aki fakafo'ituitui.

(12) Ngaahi totonu ki he uta 'i tahi

- (a) Kuo pau ke tu'utu'uni 'e he Kapineti 'a e tu'unga totongi ki he totonu ki he
 uta 'i tahi pea 'e ala liliu.
 (b) Ko e uta mo e ngaahi naunau fakafo'ituitui 'e ala 'ave 'i tahi 'i he fakamole
 'a e Pule'anga ki he 'ave mo 'omai mei he fonua 'o e lakanga 'a e taha ngaue
 'o anga pehe ni:

Mavahe mei Tonga				
Kiupiki Mita	Tokotaha	Mali	Tamasi'i takitaha	Taha fekau takitaha
Kau ngaue kotoa	kiupiki mita 'e 2.5	kiupiki mita 'e 4.0	kiupiki mita 'e 1.0	kiupiki mita 'e 1.5
Foki ki Tonga pe Lipooti Fakahangatonu				
Kiupiki Mita	Tokotaha	Mali	Tamasi'i takitaha	Taha fekau takitaha
Kalasi 1 – 2	kiupiki mita 'e 4.5	kiupiki mita 'e 8.5	kiupiki mita 'e 1.5	kiupiki mita 'e 1.5
Kalasi 3 - 4	kiupiki mita 'e 4.5	kiupiki mita 'e 8.0	kiupiki mita 'e 1.5	kiupiki mita 'e 1.5
Kalasi 5 – 6	kiupiki mita 'e 4.0	kiupiki mita 'e 7.0	kiupiki mita 'e 1.5	kiupiki mita 'e 1.5

(13) Aleapau mo ha Kautaha Uta Koloa

- (a) Kuo pau ke aleapau 'a e Potungaue ki Muli pe ko e pule lakanga mo ha
 kautaha uta koloa ke fa'o mo fakafolau 'a e ngaahi naunau fakafo'ituitui 'a e
 taha ngaue.
 (b) Kuo pau ke ngaue'aki 'e he kautaha uta koloa 'a e tohi hokohoko 'o e koloa
 'a e taha ngaue ki he fakaheka ke fakatefito ai hono 'oatu 'o ha tohi
 fakamatala 'o e lahi 'o e kiupiki 'e ngaue'aki ki he fakafolau 'o e naunau.
 (c) Kuo pau ki he taha ngaue ke ne teuteu ha tatau 'e tolu 'o e tohi hokohoko 'o e
 koloa ngofua ke uta kau ai 'a e fakamatala mo e mahu'inga 'o e koloa

takitaha. Kuo pau ke tauhi ‘e he taha ngaue ‘a e tatau ‘e taha pea ‘oatu ‘a e ua ki he Potungaue ki Muli.

- (d) Ko e kau ngaue ‘oku nau faka’amu ke fakafolau fakataha mo ‘enau naunau faka’ofisi ‘o laka hake ‘i he me’a kuo fakamafai’i ‘e he tu’utu’uni ngaue ni kuo pau ke ne fakamo’oni ki ha aleapau kimu’a kae fakafolau ‘a e uta ke ne totongi kotoa ‘a e ngaahi fakamole fekau ‘aki mo e fakalahi ko ia kuo fakaha ‘e he kautaha uta koloa. Ko e aleapau ko ‘eni kuo pau ke tomu’a fakamo’oni hingoa kimu’a pea tali ‘e he Potungaue ki Muli pe ko e pule lakanga ‘a e fakamahu’inga ‘a e kautaha uta koloa.

(14) Ngaahi totonu ki he uta ‘i he vakapuna

- (a) Ko ha taha ngaue ‘oku folau vakapuna ‘i ha fakanofu ki ha lakanga, fehikitaki pe foki ki Tonga ‘i he kakato ‘ene taimi ngaue ‘i tu’a pule’anga kuo pau ke fakangofua ‘a e kilo ‘e 10 ki he uta ‘oku folau mo ia:
- (i) ma’ana;
 - (ii) memipa lahi taki taha ‘o hono famili; pea
 - (iii) ki he tamasi’i tauhi taki taha ‘oku lahi hake ‘i he ta’u ua.
- (b) Ko e totonu ki he uta ‘oku ‘ikai ‘alu fakataha mo ha taha kuo pau ko e:
- (i) kilo ‘e 40 ki he taha lahi taki taha mo e tamasi’i tauhi ‘oku lahi hake ‘i he ta’u ua; mo e
 - (ii) kilo ‘e 20 ki he tamasi’i tauhi ‘oku si’i hifo he ta’u ua.
- (c) Kuo pau ko e ngaahi totonu ki he uta ko ‘eni ‘e tanaki atu ki he “uta ta’e totongi” ‘a e kautaha vakapuna, ‘o ‘ikai ko e uta ‘oku fu’u lahi pe feleti vakapuna.

(15) Fakafolau ‘o e uta mo e ngaahi naunau fakafo’ituitui

‘E ngofua ke totongi fakafoki ‘e he Pule’anga ki ha taha ngaue pe totongi hangatonu ‘a e ngaahi totongi ki he:

- (a) ngaahi fakamole ki hono fa’o, fetuku mo e malu’i (‘o a’u ki he mahu’inga lahi taha ‘oku tu’utu’uni mei he taimi ki he taimi ‘e he Kapineti) ne hoko ‘i he fakafolau ‘o e uta mo e ngaahi naunau fakafo’ituitui ‘i loto ‘i he fakangatangata kuo tu’utu’uni ‘i he Tohi tu’utu’uni ngaue ni; mo e
- (b) fakahifo mo ‘ave ‘a e ngaahi naunau fakafo’ituitui ki he ‘api nofo’anga ‘i Tonga ‘o e taha ngaue ‘i he’ene foki ki Tonga ‘i he kakato ‘o ‘ene faifatongia ‘i tu’a pule’anga, pe kapau ko ha tokotaha ngaue ‘oku to e hiki atu ‘o ngaue ‘i he fonua kehe, ki he fonua lakanga ko ia ‘oku hiki ki ai.

(16) Fakataha fakafamili

(16.1) Fanau Tauhi

‘E ngofua ki he fanau tauhi ‘oku nofo ‘i Tonga ke nau folau ki he ‘enau ongo matu’a tu’o taha ‘i he kakato ‘a e mahina ‘e 12 ‘o e ngaue ‘a e taha ngaue ‘i he lakanga pea kuo pau ke totongi ‘e he Pule’anga ‘a e ngaahi fakamole, ka kuo pau ko e folau ko ia ‘e ‘ikai fai ‘i loto ‘i he mahina ‘e tolu mei he folau atu ‘a e tokotaha folau ki he lakanga ko ia.

(16.2) Ngaahi Hoa

- (a) Ko e hoa ‘o e taha ngaue ‘oku ‘ikai folau fakataha mo ia ki hono lakanga, pe mavahe lolotonga ‘oku faifatongia ‘a e taha ngaue ‘i he lakanga ‘e ngofua ke ne folau ki he taha ngaue tu’o taha ‘i ha kakato ‘a e mahina ‘e 12 ‘o ‘ena mavae pea ‘e totongi ‘e he Pule’anga ‘a e ngaahi fakamole ko ia.
- (b) ‘Oku ‘ikai kau ‘i he folau ‘a’ahi ‘i he tu’utu’uni ngaue ni ‘a e kau ngaue kuo vete pe mavae.

-
- (c) Kuo pau ko e ngaahi fakamole 'e totongi 'e he Pule'anga ki he ngaahi folau ko 'eni 'oku anga pehe ni:
(i) totongi folau vakapuna 'alu mo e foki kalasi faka'ekonomika;
(ii) totongi malu'i 'o e uta, paasipooti, ta paasipooti, huhu ta'ofi mo e malu'i.

22.5 Nofu'anga mo e totongi nofo

(1) Nofu'anga

- (a) Ko e kau ngaue 'oku ma'u ngaue ki tu'a pule'anga tatau ai pe pe 'oku 'i ai hono famili pe 'ikai kuo pau ke nau nofo 'i he fale nofo'anga 'o e Pule'anga pe ha fale nofo totongi 'oku taau.
(b) Ko e fatongia 'o e taha ngaue ke kumi ha fale nofo totongi 'oku taau.
(c) Ka 'ikai faingamalie 'a e fale 'o e Pule'anga, kuo pau ke lisi 'e he taha ngaue ha nofo'anga.

(2) 'Api nofo'anga 'o e Pule'anga

Ko e kau ngaue kotoa 'oku nofo 'i he 'api nofo'anga 'o e Pule'anga kuo pau ke nau fakamo'oni ki he alepau nofo mo e Pule'anga 'i he Foomu "A".

(3) Pa'anga totongi nofo

Ko ha taha ngaue 'oku fiema'u ke lisi hano nofo'anga kuo pau ke ne ma'u 'a e totonu ki he totongi nofo lolotonga 'oku 'i he lakanga, 'o fakatatau ki he kalasi 'o e lakanga mo hono tu'u'anga.

(4) Tipositi 'o e lisi

Kuo pau ke totongi 'e he lakanga 'a e tipositi 'oku fiema'u ke totongi kae ma'u mai 'a e nofo'anga lisi. Kuo pau ke to'o 'a e lahi fakakatoa 'o e totongi tipositi mei he vahenga 'o e taha ngaue 'i he vaha'a taimi 'e 'ikai laka hake 'i he mahina 'e 12 mei he 'aho kamata 'o e lisi.

(5) Nofu'anga fakataimi

- (a) Kuo pau ke tokanga'i 'e he lakanga 'a e nofo'anga fakataimi mo e me'atokoni 'a e taha ngaue mo e kau memipa hono famili 'i ha:
(i) hoko ha ngaahi me'a 'oku 'ikai ala ta'ofi; pe
(ii) te'eki ma'u ha 'api lisi.
(b) 'E ngofua ke ma'u 'e he taha ngaue 'a e pa'anga totongi nofo ki he vaha'a taimi faingatamaki ko ia ke fetongi 'aki 'a e nofo'anga fakataimi mo e me'atokoni.

(6) Kuo pau ke totongi 'e he lakanga 'a e ngaahi me'a ko 'eni 'i he ngaahi nofo'anga fakataimi:

- (a) ngaahi totongi hita mo e maama;
(b) ngaahi totongi vai;
(c) totongi fokotu'u mo e ngaue'aki 'o e telefoni ('ikai kau ai 'a e telefoni fakalotofonua mo fakatu'a pule'anga fakafu'ituitui);
(d) ngaahi feitu'u tau'anga me'alele 'e fiema'u;
(e) mo ha ngaahi tu'unga totongi kehe 'a e fonua 'oku 'i ai 'o fakataumu'a ki he kau ngaue fakatipilometi mo e kau memipa hono famili, kau ngaue, 'o hange ko e Ngaahi Totongi Hilifaki ma'a e kakai 'o Lonitoni (London community charge fee) mo e ngaahi tu'utu'uni EC.

(7) Ngaahi Koloa ‘a e Pule’anga

7.1 Pule’i ‘o e ngaahi koloa ‘a e Pule’anga

- (a) Kuo pau ke teuteu ‘e he lakanga ha lipooti ‘o e ngaahi ‘api mo e kelekele kimu’a pea toki nofo’i ‘e he taha ngaue ‘a e ‘api ‘o e pule’anga.
- (b) Kuo pau ke kau ‘i he lipooti ha tohi hokohoko ‘a e kotoa ‘o e ngaahi naunau mo e koloa tu’uma’u ‘i ai mo ha fakamatala ‘o honau tukunga mo e tu’unga pea ke fakamo’oni hingoa ‘i he tohi fakahokohoko koloa ko ia ‘a e taha ngaue na’a ne teuteu ‘a e lipooti pea mo e taha ngaue ‘oku teu ke nofo ‘i he ‘api ‘o e pule’anga.
- (c) Ko e tohi hokohoko ‘o e koloa ‘i hono sivi fakata’u taki taha kuo pau ke faka’aho totonu mo faka’ilonga’i ke fakaha ‘a e tu’unga ‘o e naunau mo e koloa tu’uma’u ‘oku ‘i ai.

7.2 ‘A’ahi Ngaahi Koloa ‘a e Pule’anga

Kuo pau ke ‘a’ahi tu’o taha ‘i he ta’u ‘a e ‘api ‘o e pule’anga.

7.3 Mole pe Maumau Ngaahi Koloa ‘a e Pule’anga

- 7.3.1 Kuo pau ke lipooti ‘i ha tohi ‘e he kau ngaue ha mole pe ha maumau kuo hook ki he ‘api ‘o e pule’anga.
- 7.3.2 Kuo pau ki he lakanga ke fakahu ha ‘eke ‘i he founa malu’i ke fua’aki ‘a e mole pe maumau, pea kapau ‘e tali ‘a e ‘eke, ke alea’i ke fakafoki ‘a e mole pe fakalelei’i ‘a e maumau kapau ‘e fiema’u ke fakafoki ‘a e mole pe fakalelei’i ‘a e maumau ki he koloa ‘a e Pule’anga.
- 7.3.3 Kapau ‘e ha ko e mole pe maumau ki ha koloa ‘a e Pule’anga na’e tupu mei ha ngaue pe ‘ikai fakahoko ha ngaue ‘e he taha ngaue pe ha memipa ‘o e famili kuo pau ke fua ‘ata’ataa pe ‘e he taha ngaue ‘a e kotoa ‘o e ngaahi fakamole ‘o hange kuo alea ki ai ‘i he founa malu’i.
- 7.3.4 Kuo pau ke tu’utu’uni ‘e he Potungaue ki Muli ‘a e totongi ki he fakalelei’i pe fetongi ‘a e mole pe maumau ki ha koloa ‘a e Pule’anga ‘oku ha ko e mole pe maumau na’e tupu mei he ngaue pe ko e ‘ikai fakahoko ha ngaue ‘e ha taha ngaue pe ha memipa ‘o hono famili.
- 7.3.5 Kuo pau ki he lakanga ke ‘a’ahi ‘a e ‘api mo e kelekele pea ke vakai’i ‘a e tohi hokohoko ‘o e ngaahi koloa mo e ngaahi naunau tu’uma’u kimu’a ke mavahe ‘a e taha ngaue mei he ‘api ‘o e Pule’anga.

(8) Ngaahi tu’unga ‘o e ‘api nofo’anga

- (a) Ko e ngaahi tu’unga ‘o e ‘api nofo’anga ‘oku ‘oange ki he kau ngaue ‘oku anga pehe ni:

Tokolahi ‘o e famili	Lakanga	Fa’ahinga ‘o e Nofo’anga	Lahi (MZ)
1 pe 2	A’u ki he mo kau ai ‘a e Sekelitali Ua	Loki mohe 2	106
1 pe 2	Sekelitali ‘Uluaki mo ma’olunga ange	Loki mohe 2 mo e loki ako	127
3	Katoa	Loki mohe 3 mo e Loki fakafamili	173
4	A’u ki he mo kau ai ‘a e Sekelitali Ua	Loki mohe 3 mo e Loki fakafamili	173
4	Sekelitali ‘Uluaki mo ma’olunga ange	Loki mohe 4 mo e Loki fakafamili	214
5	Katoa	Loki mohe 4 mo e	214

		loki fakafamili	
6 pe lahiange	Katoa	'a ia 'e fiema'u	-

- (b) Ko e ngaahi tu'unga ki he kau ngaue Kalasi 1 'e ngofua ke fakalahi 'aki ha sikuea mita 'e 20.
- (c) Ka fiema'u ke ma'u ha nofo'anga'oku fe'unga, 'e ngofua ke fakalahi 'a e ngaahi tu'unga 'aki 'a e:
- (i) peseti 'e 20 'i he lakanga 'o e feitu'u mafana lelei;
 - (ii) peseti 'e 20 'i he ngaahi lakanga 'o e feitu'u fakatalopiki mo faingata'a; pe
 - (iii) peseti 'e 30 'i he ngaahi lakanga 'oku fu'u faingata'a.

(9) Fakangofua 'o e nofo'anga

Kuo pau ke tali 'e he pule lakanga 'a e nofo'anga kuo lisi 'i he Foomu "B".

22.6 Pa'anga ma'a e ako

- (1) Kuo pau ke totongi 'a e *pa'anga ako* ki he tamasi'i tauhi taki taha pea ke fakakau ai 'a e ngaahi tu'unga mo'ui kehekehe 'oku fiema'u 'i he fonua 'o e lakanga.
- (2) Kuo pau ko e lahi 'o e totongi ako 'a ia 'e tu'utu'uni ki ai 'e he Kapineti.

22.7 Ngaahi fakamole fakafaito'o

(1) Sivi fakafaito'o kimu'a ke folau ki muli

Ko e kau ngaue kotoa kuo fakanofu ki ha lakanga 'i tu'a pule'anga fakataha mo e kau memipa hono famili kuo pau ke nau ma'u ha faka'ata fakafiemalie fakafaito'o mo e nifo. Ko e totongi ki he ngaahi sivi fakafaito'o, kau ai mo e faka'ata, sivi nifo mo e faito'o 'e fiema'u, ngaahi huhu ta'ofi mo e ngaahi huhu malu'i 'oku fiema'u 'e totongi 'e he Pule'anga. Kuo pau ke alea'i 'e he Potungau ki Muli 'a e fakahoko 'o e ngaahi sivi ko ia.

(2) Huhu malu'i mo huhu ta'ofi

Ki mu'a ke mavahe 'a e kau ngaue mo e memipa hono famili 'oku folau fakataha mo ia kuo pau ke fakahoko honau huhu malu'i mo huhu ta'ofi 'o hange 'oku fiema'u 'e he fonua 'o e lakanga pe ko e ngaahi fonua 'oku fou atu ai.

(3) Ngaahi fakamole fakafaito'o 'i tu'a pule'anga

- (a) Kuo pau ke faka'ata 'a e ngaahi fakamole pe malu'i fakafaito'o mo e ngaohi nifo ki he kau ngaue mo e kau memipa honau famili lolotonga 'enau faifatongia 'i he fonua 'o e lakanga.
- (b) Ka 'i ai ha taha ngaue pe ha memipa hono famili 'e fiema'u hano tokanga'i fakafaito'o pe ngaohi nifo lolotonga 'oku malolo 'i ha fonua kehe pe folau fakangaue pe lolotonga 'oku folau atu pe mavahe mei he fonua 'o e lakanga, kuo pau ke totongi 'e he Pule'anga 'a e ngaahi fakamole ka kuo pau ke fakamo'oni'i 'e ha taha kuo lesisita fakafaito'o pe ngaohi nifo 'oku fu'u fiema'u 'a e faito'o ke fakahoko pea 'e fakatu'utamaki ki he mo'ui 'a e tokotaha ke ne hoko atu pe foki ki he fonua 'o e lakanga kae 'ikai fakahoko 'a e faito'o fakavavevave.

(4) Tokanga'i fakafaito'o mo ngaohi nifo ta'e totongi

Kapau 'oku 'i ai ha totonu 'a e kau ngaue pe memipa 'o honau famili ki he Ngaahi Ngaue Fakafonua ki he Mo'ui kuo pau ke nau lesisita ki he kau ngaue fakafaito'o

mo ngaohi nifo 'a e Ngaahi Ngaue ki he Mo'ui 'o e Fonua pea ke ma'u mei he Ngaue ko ia 'a e faito'o.

(5) **Totongi Fakafoki 'o e ngaahi fakamole fakafaito'o**

Fakatatau ki he tu'utu'uni ngaue ni, ko e ngaahi fakamole fakafaito'o 'i he fa'ahinga ko 'eni 'oku ha atu 'e ngofua ke totongi fakafoki kotoa ki he kau ngaue 'o ka 'oatu ha 'eke ha pa'anga mo ha 'eke 'i he Foomu "C":

- (a) fealea'aki mo e kau toketa kuo lesisita mo e kau mataotao fakafaito'o;
- (b) ngaahi faka'ata, huhu, huhu malu'i, huhu ta'ofi mo e ngaahi ngaue makehe tatau mo ia;
- (c) faito'o mo e ngaahi koloa fakafaito'o 'oku 'oatu pe tu'utu'uni 'e he toketa;
- (d) totongi 'o e me'a lele fakafalemahaki; pe
- (e) ha ngaahi fakamole kehe 'a ia 'e totongi kakato 'i he ngaahi tu'utu'uni ngaue ki he mo'ui 'a Tonga.

(6) **Ngaahi fakamole fakafaito'o 'ikai totongi fakafoki**

Ko e ngaahi fakamole ko'eni 'oku 'ikai ala totongi fakafoki:

- (a) ngaahi tokoni fakafaito'o mo e ngaahi me'angaue hange ko e ngaahi naunau ki he tokoni fakavavevave, ngaahi me'a ngaue fakafaito'o ki he hui, tuku kehe ka ma'u ta'e totongi 'a e me'a ko ia 'i he ngaahi tu'utu'uni ngaue ki he mo'ui 'a Tonga.
- (b) tokoto falemahaki, totongi mo e ngaahi totongi kehe fekau'aki mo e tafa fakasanisani, pe ha tafa 'e 'ikai fakatu'utamaki ka tuku pe ke toki foki ki Tonga; pe
- (c) ngaahi totongi ngaohi mata mo e totongi 'o e ngaahi matasio'ata.

(7) **Tokoto falemahaki mo e tafa**

- (a) 'E ngofua ki he Potungaue ki Muli 'i ha fealea'aki mo e Potungaue Mo'ui ke fakangofua 'a e totongi 'o e tafa mo e tokoto falemahaki kuo fokotu'u atu'e ha toketa kuo lesisita.
- (b) Ko e fokotu'utu'u 'i he tu'utu'uni ngaue si'i (a) kuo pau ke kau ai 'a e ngaahi fakamatala ko 'eni kuo ma'u mei he toketa kuo lesisita:
 - (i) natula 'o e mahaki;
 - (ii) faito'o kuo fokotu'u ke fai; mo e
 - (iii) loloa 'o e taimi kuo fakafuofua 'e tokoto ai mo hono totongi.

(8) **Ngaahi me'a hoko fakafokifa**

'E ngofua ke fakangofua 'e he pule lakanga:

- (a) 'a e totongi 'o e tafa fakafokifa mo e tokoto falemahaki ('e lau ko e tafa "fakafokifa" kapau 'e pehe 'e he toketa 'oku 'ikai ha taimi ke tomu'a alea mo Nuku'alofa. 'I he ngaahi me'a pehe kuo pau ke 'oatu ha lipooti fakafaito'o kakato ki Nuku'alofa); mo e
- (b) ngaahi fakamole ki he fa'ele, kau ai 'a e tauhi anga maheni kimu'a mo hili ko ia 'a e fa'ele kuo tu'utu'uni 'e he toketa kuo lesisita.

(9) **Ngaohi Nifo**

9.1 **Ngaahi fakamole ngaahi nifo**

Tuku kehe kapau ko e ngaahi fakamole kuo fakakau 'e he malu'i nifo pea 'ikai kau ai 'a e ngaahi fakamole 'i he tu'utu'uni ngaue 22.7(5), kuo pau ko e ngaahi fakamole faito'o nifo ki he kau ngaue mo honau famili kuo pau ke totongi 'e he lakanga 'i hono fakaha 'o ha 'eke 'i he Foomu "C".

9.2 **Ngaahi fakamole ngaahi nifo 'ikai totongi fakafoki**

Ko e totongi ki he ngaohi nifo, ngaahi naunau ngaohi nifo, ngaahi ukamea fakafonu nifo mahu'inga, faito'o malu'i fakanifo, fakalelei'i, mo fakatonutonu 'a e ngaahi faingata'a kuo hoko ki he nifo, tafa pe 'a e ngutu mo e ngaue fakasanisani pe fiema'u 'a ia 'oku 'ikai kau he malu'i ki he ngaohi nifo pe 'oku 'ikai lau 'oku fu'u fiema'u fakavavevave 'e 'ikai to e totongi fakafoki.

22.8 Malolo

(1) Pa'anga malolo

Kuo pau ke 'oange ki he kau ngaue 'a e 'aho 'e tolu malolo ki he mahina takitaha kuo kakato ai 'ene ngaue 'i tu'a pule'anga. 'E ngofua ke to'o fakata'u 'a e malolo ko ia pe tatanaki 'o a'u ki he lahi taha ko e taimi malolo 'e taha.

(2) Kapau ko ha lakanga 'i tu'a pule'anga 'e ngofua ki he taha ngaue ke ne fakahoko 'ene malolo 'oku tonu ke ne ma'u kimu'a ke ne kamata ngaue 'i tu'a pule'anga pe toloi 'a e malolo ko ia kae 'oua ke kakato 'ene taimi ngaue 'i tu'a pule'anga. Kuo pau ko e malolo ko ia 'e 'ikai ma'u ha vahenga pe totongi fakatu'a pule'anga.

(3) Malolo lolotonga 'ene taimi ngaue

Ko ha taha ngaue 'oku ngaue 'i tu'a pule'anga 'i ha taimi hokohoko, 'e ngofua ke ne malolo 'o 'ikai laka hake 'i he mahina 'e ua 'i Tonga lolotonga 'a e vaha'a taimi 'o 'ene taimi ngaue. Ko e palanisi 'o 'ene malolo kuo tatanaki 'e ala fakahoko kongokonga ko e malolo fakata'u lolotonga 'ene taimi ngaue 'i tu'a pule'anga, pe 'e toki fakahoko 'i he kakato 'ene taimi ngaue.

(4) Malolo fakata'u 'i he lakanga

Ko e kau ngaue 'i tu'a pule'anga 'oku nau ma'u 'a e 'aho 'e hongofulu malolo fakata'u fakalotofonua 'oku 'ikai lava 'o tatanaki 'i he feitu'u 'oku nau ngaue ai, tanaki ki he ngaahi 'aho malolo 'oku fakahoko'i he fonua ko ia. Katoa 'a e ngaahi malolo kehe lolotonga 'ene faifatongia 'i tu'a pule'anga 'e 'ikai lau ia ki he malolo 'oku ne ma'u.

(5) Malolo ki Tonga

'E ngofua ke 'oange ki he pule lakanga ha malolo ki Tonga hili 'a e ta'u 'e ua 'o 'ene 'i he lakanga. Kuo pau 'e fiema'u ke ne ngaue'aki 'ene malolo fakata'u ki he taumu'a ko ia. Ko e si'isi'i taha ko e uike 'e ua 'o 'ene malolo kuo pau ke 'i Tonga ai. Kuo pau ko e konga 'o e taimi ko 'eni 'e fiema'u ke ngaue'aki ki ha fealea'aki 'i Nuku'alofa. Kuo pau 'e 'ikai fiema'u 'a e pule lakanga ke ne ngaue'aki 'a e malolo ki he 'uhinga ko 'eni.

22.9 Kau ngaue faka'api

(1) Fakalukufua

Ko e ngaue'aki 'o e kau ngaue faka'api na'e fakangaue'i 'i Tonga pe 'i tu'a pule'anga 'e he pule lakanga kuo pau ke fai fakatatau ki he fakangofua 'e he Kapineti 'o fakakaukau'i 'a e ngaahi 'ataki 'o e lakanga mo e ngaahi totongi felave'i mo e ngaahi me'a kehe 'e ala fetongi'aki.

(2) Kau ngaue faka'api 'oku fakangaue'i 'i he fonua 'o e lakanga

Kapau 'oku fakangaue'i 'a e kau ngaue faka'api 'i he fonua 'o e lakanga, kuo pau vahenga 'o e kau ngaue faka'api ko ia 'a ia 'oku tu'utu'uni 'e he Kapineti.

(3) Kau ngaue faka'api 'oku fakangaue'i 'i Tonga

Kuo pau ke tu'utu'uni 'e he Kapineti 'a e ngaahi vahenga mo e ngaahi tu'unga ngaue 'a e kau ngaue faka'api kuo fakangaue'i 'i Tonga, pea mo e natula 'o e ngaahi fakamole ke fua 'e he Pule'anga felave'i mo hono fakangaue'i kinautolu.

(4) Folau ‘a e kau ngaue faka’api

Kuo pau ke totongi ‘e he Pule’anga ‘a e folau vakapuna kalasi faka’ekonomika ‘a e kau ngaue faka’api ‘i he halanga hangatonu taha ‘i he vaha’a ‘o Tonga mo e fonua ‘o e lakanga. ‘E ngaue’aki pe ‘eni ki he folau ‘a e taha ngaue faka’api ke kamata ‘ene ngaue pea mo ‘ene foki ki Tonga ‘i he ngata ‘o ‘ene faifatongia.

(5) Tokoni Fakapa’anga ‘a e Pule’anga

Ko e tokolahi ‘o e kau ngaue faka’api ‘e tokoni’i fakapa’anga ‘e he Pule’anga ‘e fakafalala ‘i he natula ‘o e lakanga, lahi ‘o e nofo’anga mo e natula ‘o e kaunga fakatipilometri ‘a e pule lakanga.’E ‘ikai ngofua ki ha pule lakanga ke ne ‘eke ha tokoni fakapa’anga mei he Pule’anga ki ha kau ngaue faka’api ‘e laka hake ‘i he toko fa.

(6) Lahi taha ‘o e kau ngaue faka’api

Ko e pule lakanga kuo pau ke ne ma’u ‘a e kau ngaue faka’api ko e lahi taha ko e toko fa.

(7) Loloa ‘o e taimi ngaue

‘Oku fiema’u ‘a e kau ngaue faka’api ke nau ngaue ko e lahi taha ko e ta’u ‘e 4 ‘i he fonua ‘o e lakanga. Ka fakasi’isi’i ‘a e taimi ngaue ‘o e pule lakanga ‘i ha fa’ahinga ‘uhinga ‘e ngofua ke fakasi’isi’i tatau pe mo e taimi ngaue ‘o e taha ngaue tauhi ‘api. ‘E ngofua ki he pule lakanga ‘e hoko atu ke ne fakangaue’i ha taha pe kotoa ‘o e kau ngaue tauhi ‘api ‘a e tokotaha na’e ‘i mu’a ‘i he lakanga.

(8) Ngaahi fakamole fakafaito’o mo faka-ngaohinifo

‘E lau ‘a e tokotaha ngaue tauhi ‘api ko ha memipa ‘o e famili ‘o e pule lakanga ki he taumu’a ‘o e fakamole fakafaito’o mo faka-ngaohinifo.

(9) Malolo

Ko ha taha ngaue faka’api ‘oku ne ma’u vahenga mei he Pule’anga ‘oku totonu ke ne ma’u ‘a e malolo fakalotofonua kuo totongi. Ko e loloa ‘o ‘ene ma’u ‘a e totonu ko ia kuo pau ke tatau mo ia ‘oku ma’u ‘e he kau ngaue faka’api kuo fakangaue’i fakalotofonua (hange ko e kau faka’uli).

22.10 Tokoni tokoni-‘ofa ki ha faingata’a

(1) Totonu ke tokoni’i

Kuo pau ke ‘oatu ha tokoni kaunga ongo’i ‘ofa ki ha taha ngaue, hono hoa pe tamasi’i ‘oku ‘i ha mahaki fakatu’utamaki pe mate ha taha ‘o kinautolu ni:

- (a) taha ngaue;
- (b) hoa;
- (c) tamasi’i;
- (d) ongo matu’a; pe
- (e) tehina pe tuofefine.

Fakatokanga:

- (i) ka puke pe mate ‘a e ongo matu’a ‘a e taha ngaue, tehina pe tuofefine pe ha tamasi’i mei ha ‘uluaki mali, kuo pau ‘e ‘oatu pe ‘a e tokoni ki he kainga ‘oku lave hangatonu ki ai;
- (ii) lolotonga ‘a e faifatongia ko e totongi tokoni-‘ofa ki ha faingata’a pe ‘e taha ‘oku anga maheni ‘e fakangofua ki he tokotaha tatau (ko ha to e puke pe ha mate ‘a e tokotaha ko ia ‘e ‘ikai faka’ata ke to e ‘oatu ha tokoni ki he taha ngaue pe ko hono hoa).

(iii) ka fiema'u ha tokoni koe'uhi ko ha puke, kuo pau ke 'oatu ha tohi fakamo'oni fakafaito'o ke fakapapau'i 'oku 'i he tu'unga fakatu'utamaki 'a e mahaki.

(2) **Ngaahi totongi folau**

Kuo pau ke 'oatu 'a e tokoni kakato kau ai mo e totongi folau 'o kapau pe ko e toko taha 'oku puke pe mate 'oku:

(a) 'i he lakanga pe 'i Tonga;

(b) folau hangatonu mei Tonga ki he feitu'u 'oku ngaue ai; pe

(c) ako 'i ha ako'anga 'i tu'a pule'anga koe'uhi ko e lakanga 'o e taha ngaue.

(3) **Totongi Folau**

Kapau ko e tokotaha 'oku puke pe mate 'oku nofo fonua, pe 'oku teu ke tanu, 'i ha feitu'u kehe, kuo pau ke 'oatu 'a e tokoni pe ki he lahi ange 'o e fakamole kuo a'usia 'e he taha ngaue, hono hoa pe tamasi'i kapau 'o fakatatau mo ha'ane nofo fonua 'i Tonga. Kuo pau ke fakangatanga 'a e totongi fakafoki 'o e totongi folau ki he faikehekehe 'i he totongi kalasi faka'ekonomika folau 'alu mo e foki mei he fonua 'o e lakanga ki he feitu'u na'e puke pe mate ai pe fai ai 'a e me'a faka'eiki, mo e foki vakapuna totongi faka'ekonomika mei Tonga ki he feitu'u ko ia.

(4) **Ngaahi tokoni totongi folau**

Fakatatau ki he ngaahi tu'utu'uni 'oku lisi 'i he Tu'utu'uni Ngaue 22.10(2) mo e (3) ko e tokoni kau ai 'a e ngaahi totongi folau 'e ala 'oatu 'i ha puke lahi pe mate 'a kinautolu ko 'eni:

(a) **taha ngaue:** totongi folau vakapuna 'alu mo e foki 'a hono hoa mo 'ene fanau tauhi 'i he vaha'a 'o e fonua 'o e lakanga mo Tonga;

(b) **hoa 'o e taha ngaue:** totongi folau vakapuna 'alu mo e foki 'a e taha ngaue mo 'ene fanau tauhi 'i he vaha'a 'o e fonua 'o e lakanga mo Tonga;

(c) **tamasi'i 'a e taha ngaue mo e hoa:** totongi folau vakapuna, 'alu mo e foki 'a e taha ngaue mo hono mali 'i he vaha'a 'o e fonua 'o e lakanga mo Tonga;

(d) **ongu matu'a pe tehina pe tuofefine tatau ai pe pe ko e taha ngaue pe ko e hoa pe ha tamasi'i 'a e ongu matu'a:** totongi vakapuna faka'ekonomika 'alu mo e foki ki he tokotaha ngaue pe ko hono hoa 'i he vaha'a 'o e fonua 'o e lakanga mo Tonga.

(5) **Tokoni 'i ha mate 'a e taha ngaue**

Ka mate ha taha ngaue mali 'i tu'a pule'anga, ko e uitou 'a ia 'oku tonu ke nofo 'i he fonua 'o e lakanga kuo pau ke ne ma'u 'a e:

(a) vahenga 'o e lakanga, totongi ki he feitu'u ngaue'anga mo e totongi ki he tamasi'i, mo e totongi fakapule'anga ki he nofo, ki he vaha'a taimi 'o a'u ki he 'aho 'e 21 kamata mei he 'aho hili 'a e 'aho na'e hoko ai 'a e mate;

(b) tokoni fakaako ki he tamasi'i tauhi pe ha tokotaha ako 'a ia na'e totongi atu 'i he 'aho 'o e mate kae'oua:

(i) ke 'osi 'a e taimi ngaue lolotonga ko ia 'e foki ai 'a e uitou ki Tonga; pe

(ii) 'i he 'osi 'a e ta'u fakaako kapau 'oku lolotonga fakahoko 'e he tamasi'i ha sivi ma'olunga ange;

(c) totongi folau vakapuna fakatatau mo e tu'utu'uni ngaue ni mei he lakanga ki Tonga, kau ai mo e totongi folau ki he fanau tauhi;

(d) ha ngaahi fakamole ki he putu pe tokoni kehe kuo fakangofua 'e he Kapineti; mo e ngaahi fakamole fehikitaki 'a ia na'e tonu ke ma'u 'e he taha

(e) ngaue 'i he'ene mavahe mei he lakanga 'o foki ki Tonga.

(6) Tokoni 'i ha mate ha taha tauhi 'i he lakanga

Fakatatau ki he ngaahi tu'utu'uni felave'i tonu 'i he Tu'utu'uni Ngaue 22.10 (1), 'e ala 'oatu 'a e tokoni ko 'eni 'i ha mate 'oku hoko 'i tu'a pule'anga 'a e:

- (a) hoa 'o e taha ngaue: totongi vakapuna faka'ekonomika 'alu mo e foki 'i he vaha'a 'o e fonua 'o e lakanga mo Tonga ki he taha ngaue mo e fanau tauhi 'oku nau faka'amu ke kaunga folau mo e sino 'o e pekia ki Tonga. Kuo pau ke hokohoko atu'a e totongi lakanga ki he tu'unga 'o e taha mali ke 'oatu ki he taha ngaue ki he vaha'a taimi ko e 'aho 'e 21 'o kamata mei he 'aho hili 'a e 'aho 'o e mate;
- (b) tamasi'i 'a e taha ngaue: totongi vakapuna faka'ekonomika 'alu mo e foki 'i he vaha'a 'o e fonua 'o e lakanga mo e feitu'u hono lakanga 'i Tonga ki he taha ngaue mo e hoa 'e faka'amu ke kaunga folau mo e sino 'o e pekia ki Tonga. Kuo pau ke hokohoko atu 'a e totongi ki he tamasi'i ke totongi atu ki he taha ngaue ki he vaha'a taimi ko e 'aho 'e 21 'o kamata mei he 'aho hili 'a e 'aho 'o e mate.

(7) Ngaahi fakamole ki he putu

Ka mate ha taha ngaue, hono mali pe ha taha tauhi 'i tu'a pule'anga, ko e ngaahi fakamole ki he teuteu mo e fakafoki 'o e sino 'o e pekia ki Tonga, kapau 'oku fiema'u 'e he taha 'ea hoko, kuo pau ke totongi 'e he Pule'anga. Kapau 'e fakahoko 'a e putu 'i tu'a pule'anga, ko e ngaahi fakamole 'oku fiema'u 'o 'ikai laka hake 'i he totongi 'o e teuteu mo e fakafoki 'o e pekia ki Tonga kuo pau ke totongi ia 'e he Pule'anga.

(8) Malolo tokoni-'ofa ki ha faingata'a

Kuo pau ke 'oange 'a e malolo tokoni-'ofa ki ha faingata'a 'o totongi kakato ke totongi ki he vaha'a taimi ko e 'aho 'e nima, fakataha mo e taimi folau 'a ia ko e totongi folau 'a e taha ngaue 'e totongi 'e he Pule'anga 'i he Tu'utu'uni Ngaue 22.10(2) ki he (4).

TU'UTU'UNI NGAUE 23: NGAAGHI ME'A KEHEKEHE

23.1 Ngaahi faile fakafu'ituitui

Kuo pau ki he Pule Potungaue ke fakapapau'i 'oku fokotu'u mo tauhi ha faile fakafu'ituitui ki he taha ngaue taki taha 'i he Potungaue.

(a) Ngaahi faile fakafu'ituitui

- (1) Kuo pau ke 'oatu 'e he Komisoni Ngaue Fakapule'anga ha fika faile ke ngaue'aki ki he faile.
- (2) Ke faka'ilonga'i mahino 'a e fika faile 'i he takafi 'o e faile mo e hingoa 'o e taha ngaue.
- (3) Kuo pau ke fakafika 'a e peesi taki taha 'o kamata mei hono 'uluaki fakaava.
- (4) Kuo pau ke tauhi ha tatau totonu 'o e ngaahi faile kotoa 'i he 'ulu'i 'ofisi 'o e Potungaue.
- (5) Kuo pau ke tauhi malu 'a e ngaahi faile fakafu'ituitui ke malu mo hao mei hano maumau'i.

(b) Kakano 'o e faile

Ko e fakamatala faile kuo pau ke kau ai 'a e ngaahi me'a kotoa felave'i mo e:

- (1) ngaahi totonu;

-
- (2) Ma'u ngaue mo e ngaahi malolo;
 - (3) Fakahoko fatongia mo e 'ulungaanga lelei pe 'ikai fakatou'osi;
 - (4) Ako, ngaahi fakamo'oni ako mo e ngaahi tou'anga;
 - (5) ha ngaahi tohi kehe 'oku fiema'u 'e he ngaahi Lao pe ngaahi tu'utu'uni.

(c) Faka 'ata ki he ngaahi faile fakafo'ituitui

'E 'ata 'a e ngaahi faile fakafo'ituitui ki he Pule Potungaue mo ha taha ngaue kuo fakamafai'i.

(d) Hiki pe ngata 'a e faifatongia 'a e taha ngaue

- (1) 'I he fehikitaki, kuo pau ke 'ave nima 'a e kotoa 'a e faile fakafo'ituitui 'e ha taha ngaue kuo 'osi fakangofua ki he pea fakamo'oni ki ai 'a e Potungaue 'oku ne tali.
- (2) 'I he ngata 'a e faifatongia kuo pau ke tauhi 'a e faile fakafo'ituitui 'e he Komisoni Ngaue Fakapule'anga.

23.2 Ngaahi faile 'o e kau ngaue mo honau koloa tufakanga

Kuo pau ki he Komisoni Ngaue Fakapule'anga mei he taimi ki he taimi ke tu'utu'uni ki he ngaahi Potungaue 'a e lekooti si'isi'i taha felave'i mo e kau ngaue mo honau koloa tufakanga 'oku fiema'u ke kei tauhi.

FOOMU “A”

(Tu’utu’uni Ngaue 22.5(2))

ALEAPAU FELAVE’I MO E ‘API NOFO’ANGA

Koe’uhi kuo ‘omai kiate au ‘e he Pule’anga ‘a e ‘api nofo’anga
‘i.....Ko
au,.....(Hingoa kakato, lakanga mo e potungaue)
‘oku ou fakapapau:

1. Kuo u ‘osi lau ‘a e ngaahi tu’unga ‘o e lisi ‘a ia ‘oku tauhi‘aki ‘e he Pule’anga ‘a e ‘api ko e lesosa, pea lolotonga ‘eku nofo’i kuo pau ‘e ‘ikai teu tuku ‘a e Pule’anga ke maumau’i ha ngaahi tu’unga ‘o e lisi ko ia ‘aki ha’aku ngaue pe ta’e fakahoko ha ngaue. (Kuo pau ke tamate’i ‘a e kupu ko ‘eni kapau ‘oku ma’u ‘e he Pule’anga ‘a e ‘api).
2. Kuo pau ‘i he ‘eku ‘uluaki nofo’i, pe kapau kuo u ‘osi nofo’i, ‘i he ‘eku fakamo’oni hingoa ‘i heni, keu kaunga fakamo’oni hingoa ki he lipooti kuo teuteu ‘e he Pule Lakanga pe ‘e ha taha ngaue kehe kuo fokotu’u ‘e he Pule Lakanga, ‘o fakamatala’i ai ‘a e hokohoko mo e tu’unga ‘o e ‘api mo e kelekele taupotu atu ki ai (tamate’i ka ‘ikai fiema’u) pea fokotu’u ha tohi fakahokohoko koloa ‘o e kotoa ‘o e ngaahi naunau mo e koloa tu’uma’u ‘oku ‘i he ‘api fakataha mo e tohi felotoi ki he hokohoko mo hono tu’unga.
3. Kuo pau ‘e ‘ikai teu to e lisi atu pe fakangofua ha taha kehe ke nofo’i ‘a e kotoa ‘o e ‘api pe te u tuku atu ha kongas ‘o e ‘api ke lisi ta’e loto ki ai ‘a e Pule Lakanga pe ko ha taha ngaue kehe kuo fokotu’u ‘e he Pule Lakanga.
4. Lolotonga ‘a e taimi te u nofo ai ‘i he ‘api kuo pau ‘i he taimi kotoa pe ke u tauhi mo tokanga’i ‘a e ‘api, kelekele, mo e kotoa ‘o e naunau mo e ngaahi koloa tu’uma’u ‘i ai ke maau mo ‘i he tu’unga lelei.
5. Lolotonga ‘eku nofo ‘i he ‘api, kuo pau ‘e ‘ikai teu fakahoko pe fakangofua ke fakahoko hano liliu ‘o e ‘api, kelekele pe ha founa teuteu ‘oku lolotonga ngaue’aki ‘o e ‘api ko ia ta’e tomu’a loto ki ai ‘a e Minisita ‘o e Potungaue ki Muli pe ko hono fakafofonga. Ka ma’u ha ngofua pehe, kuo pau kimu’a ke u mavahe mei he ‘api, kapau ‘e fiema’u, te u fakafoki ‘a e ‘api, kelekele pe founa teuteu ki he tu’unga ko ia na’e ‘i ai ‘i he ‘eku ‘uluaki nofo’i ‘a e ‘api mo e kelekele taupotu ki ai.
6. Kuo pau keu fakaha ‘i ha tohi ki he Pule Lakanga pe ha taha ngaue kuo fokotu’u ki ai ‘e he Pule Lakanga, ha maumau ki he ‘api, kelekele, pe ha maumau ki he pe mole ‘o ha naunau pe koloa tu’uma’u, tupu mei ha ngaahi fakatu’utamaki, maama (vela), tafea, ‘uhila, afa pe maumau pe mahaehae anga maheni; ka kuo pau ke u totongi ‘a e ‘uluaki \$50 ‘o e totongi fakalelei, to e fakafou, ki ha hoko takitaha ‘o ha mole pe maumau ki he ‘api, kelekele, koloa pe naunau tu’uma’u, ‘a ia ‘oku ‘ikai ko ha tupu mei he maumau pe mahaehae anga maheni.
7. Kapau kuo fai ha tu’utu’uni ko e maumau ki he ‘api pe kelekele, pe mole pe maumau ki he naunau pe koloa tu’uma’u ‘o e fa’ahinga ‘oku fiema’u keu lipooti fakatatau mo e kupu 6, na’e tupu mei ha ngaue pe ta’e fakahoko ‘a e ngaue ‘e au pe ha memipa ‘o hoku famili, pe ha monumanu tauhi, kuo pau ‘i he tu’utu’uni ‘a e ma’u mafai pule ke: fua ‘a e ngaahi fakamole ki he fakalelei’i ‘a e maumau ko ia pe to e fakafoki ‘a ia kuo mole; pe totongi ki he Pule’anga ‘i hono fiema’u ‘a e totongi ki hono fakalelei’i ‘a e maumau pe fetongi ‘a e mole ko ia.

-
8. Kuo pau, 'i he'eku ma'u ha fanongonongo fakapotopoto, ke u fakangofua 'a e Pule Lakanga pe ha taha ngaue kuo fokotu'u 'e he Pule Lakanga, pe ha kau ngaue 'oku fakangaue'i 'e he lakanga fakataha mo 'enau me'a ngaue, ke hu ki he 'api 'i ha taimi fakapotopoto ke vakai'i 'a e maau mo e tu'unga 'o e 'api, kelekele, mo e ngaahi naunau mo e ngaahi koloa tu'uma'u 'i he 'api, pea fakahoko ha ngaahi monomono 'e fiema'u ki he 'api.
9. Kuo pau ke u mavahe leva mei he 'api 'i he ngata 'eku faifatongia he lakanga pe 'i ha tu'utu'uni 'a e Pule Lakanga.
10. 'I he'eku mavahe mei he 'api kuo pau te u:
- (a) tuku atu 'a e 'api mo e kelekele 'oku maau mo 'i he tu'unga lelei, hange ko e:
 - (i) tu'unga na'e 'i ai 'i he'eku kamata nofo'i 'a e 'api 'o hange kuo fakaha 'i he lipooti kuo teuteu fakataha mo e kupu 2;
 - (ii) ha ngaahi liliu ne fakahoko, pe mononono pe fakafo'ou kuo fai ki he 'api; mo
 - (b) tuku atu kotoa 'a e ngaahi naunau mo e ngaahi koloa tu'uma'u kuo lau tahataha 'i he lipooti, fakataha mo ha naunau mo e ngaahi koloa tu'uma'u kuo fokotu'u hili 'eku 'uluaki nofo'i 'a e 'api, kau ai mo e puipui (drapes) , puipui (curtains), kapeti mo e ngaahi 'ufi'ufi, 'oku maau mo 'i he tu'unga ma'a mo lelei, lau ki ai mo e:
 - (i) honau tu'unga 'i he taimi na'a ku kamata nofo'i ai 'a e 'api 'o hange kuo fakaha 'i he lipooti, pe ki he tu'unga 'i he taimi na'e fokotu'u ai , 'a ia pe 'e hoko;
 - (ii) ha monomono pe ngaue fakafo'ou kuo fai;
 - (iii) ha tu'utu'uni ke 'oua fakafo'ou pe fakalelei'i ha mole pe maumau ki he naunau pe koloa tu'uma'u.
11. Kuo pau, 'o fakataha mo e ngaahi tu'utu'uni 'o e Aleapau ni, te u kei hokohoko atu 'eku fatongia'aki ke totongi ha me'a 'e hoko tupu mei he'eku nofo'i 'a e 'api 'a ia na'e te'eki totongi 'i he taimi na'a ku mavahe ai mei he 'api.

Fakamo'oni Hingoa.....

FAKA' AHO 'i

'I he 'aho 'o..... 200.....

.....
(Fakamo'oni Hingoa 'a e taha ngaue)

.....
(Tokotaha Fakamo'oni)

FOOMU “B”

(Tu’utu’uni Ngaue 22.5(9))

NGOFUA KI HE NOFO’ANGA

LAKANGA:	
FAKA’ILONGA ‘O E ‘API:	
‘AHO:	
1. Hingoa `o e taha ngaue:	
2. Lakanga `oku ma’u:	
3. Tokolahi `o e taha tauhi `oku nofo ai:	
4. Tu’asila mo e tu’u’anga `o e `api nofo’anga:	
5. Hingoa `o e Lesoa:	
6. Mama’o mo e taimi `o e fefononga’aki mei ai:	
7. Ha ngaahi naunau malu’i:	
8. Fale kakato pe loki, fakanaunau’i pe te’eki fakanaunau’i:	
9. Lahi `o e kelekele (sikuea mita):	
10. Ngaahi naunau fakafiefia:	
11. Lahi fakakatoa `o e fale (sikuea mita):	
12. `Elia `i he sikuea mita `o e ngaahi loki ko `eni:	
a) holo hu’anga:	
b) loki talanoa:	
c) loki kai:	
d) loki ako:	
e) loki fakafamili:	
f) peito:	
g) loki mohe takitaha:	
h) loki kaukau (fiha)	
13. `Aho mo e loloa `o e lisi:	
14. Lahi `o e totongi nofo pea tatau ai pe pe totongi `i he anga maheni `o fakata’u. (Katoa `o e mahu’inga ke `i he Pa’anga Tonga mo e pa’anga fakalotofonua pea ke fakatokanga’i `a e tu’unga fetongi pa’anga)..	
15. Ha ngaahi tu’unga mo e ngaahi `uhinga `i he lisi pe kuo fakakau ha kupu (“fakatipilometi”).	

FAKAMO’ONI’I

‘Oku ou fakamo’oni’i `i heni kuo fakakakato `e he `api ni `a e ngaahi fiema’u `oku ha `i he tu’utu’uni ngaue ni pea ne fakafofonga founa totongi `aonga ke fakakakato `a e ngaahi fiema’u `a e fale `o e taha ngaue.

PULE LAKANGA:

‘AHO:

FOOMU “C”

(Tu’utu’uni Ngaue 22.7(5))

‘EKE KI HE FAKAMOLE FAKAFAITO’O

Tokotaha `eke:

Tu’u’anga:

Hingoa `o e tokotaha mahaki mo `ene felave`i mo e taha ngaue:
.....

Natula `o e faito’o ke fakahoko:
.....
.....
.....

Hingoa `o e toketa mo e falemahaki `oku ne fakahoko `a e ngaue:
.....
.....

Lahi `o e `eke:
.....

`Oku ou fakamo`oni`i `oku tonu `a e ngaahi fakamatala `i `olunga.

`Oku ou kole ko e `eke ke totongi fakahangatonu
 totongi fakafoki

`Oku fakapipiki heni `akauni tali totongi `o e `akauni ki he lahi `oku `eke

Fakamo’oni Hingoa `a e taha `eke

Ma’umafai

1. Tu’utu’uni `a e kau ngaue fakapule`anga 2. Fakangofua `e he Pule Ngaue 3. Fakangofua kehe

Fika

Ka fiema`u, kuo pau ke u fakapipiki `a e ngaahi fakamatala.

`Aho: / / /